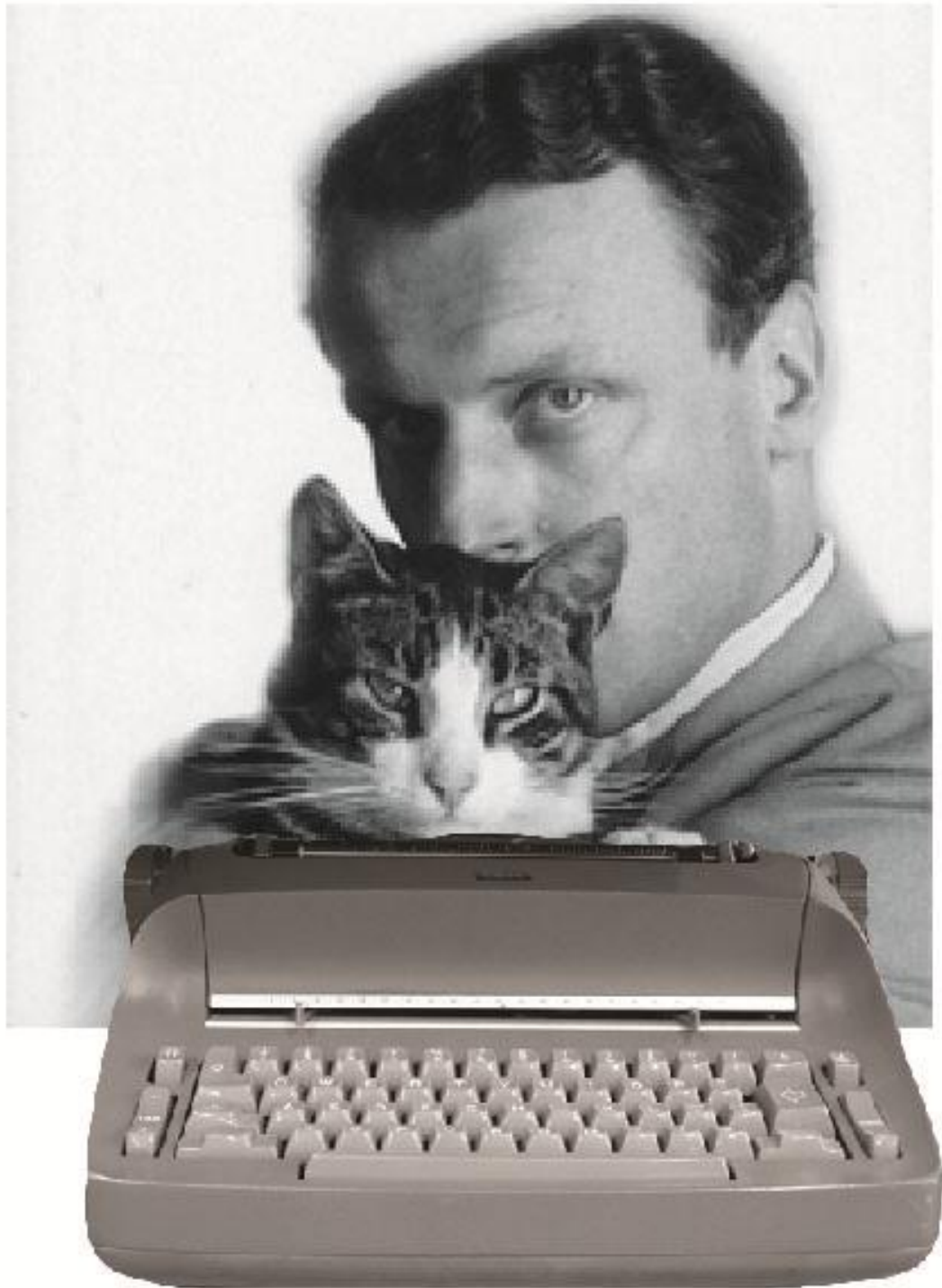

Van Finnmark tot Parijs

De receptie van W.F. Hermans in het buitenland

Marion Prinse

3582272

Frans Ruiter

24-06-2013

Wilbert Smulders

Universiteit Utrecht

1. Inleiding

“’t Lot van de vertaler is niet te benijden”, zo schreef Hermans in 1980 in *Magiërs en Vertalers*. Hij schreef dit naar aanleiding van de vertaling ‘een kalkoentje champagne’, die de gerenomeerde vertaler John Vandenbergh van het Engelse ‘a snipe of champagne’ maakte.

Een vondst waarvan Hermans onder de indruk was ‘want, groot liefhebber van de prikdrank in kwestie, kon ik niet begrijpen waarom de term “kalkoentje” mij totaal onbekend was. Ik heb het opgezocht in Van Dale. Het blijkt een flesje met een inhoud van 0,2 liter te zijn. Nou goed. Ik drink champagne nooit uit zulke kleine flesjes als Vandenbergh klaarblijkelijk. ’t Lot van de vertaler is niet te benijden.’
(Hermans aangehaald door Cunin)

Cunin is de Franse vertaler van *De donkere kamer van Damokles* (*La Chambre noire de Damoclès*, 2006) en *Nooit meer slapen* (*Ne plus jamais dormir*, 2009). Cunin vertelt dat hij één keer op champagne is getrakteerd door zijn uitgeverij, namelijk na verschijning van de recensie van Milan Kundera over *La Chambre noire de Damoclès* in *Le Monde*. Opvallend is dat Hermans’ succes in het buitenland pas deze eeuw echt op gang is gekomen. In de Verenigde Staten werd *The Darkroom of Damocles* genomineerd voor het best vertaalde boek van 2008 (Leyman) en in Duitsland stond *Die Dunkelkammer des Damokles* in 2001 in de bestseller top 10. Ook de vertalingen van *Nooit meer slapen* konden rekenen op veel belangstelling. Hoe kan het dat Hermans nu ineens zoveel succes geniet in het buitenland? Waarom zijn eerdere vertalingen niet succesvol geworden? Komt het door de kwaliteit van de vertalingen, het gebrek aan belangstelling voor Nederlandse literatuur of wellicht door de eerdere bemoeienis van Hermans zelf? Hoe is de receptie van zijn werk precies verlopen? Dit zijn vragen die in mij opkwamen toen ik hoorde van deze opvallende ontwikkeling. Het leek me interessant verder te onderzoeken hoe de receptie van Hermans in het buitenland precies in zijn werk is gegaan. Er verschenen veel verschillende vertalingen, maar in deze scriptie wil ik me beperken tot de Duitse, Engelse, Franse, Zweedse en Noorse recensies, omdat ik deze talen passief dan wel actief beheers. Ik beperk me tot krantenrecensies en besprekingen in literaire (vak)bladen en laat bijvoorbeeld radiobesprekingen buiten beschouwing, omdat het anders een te uitgebreid onderzoek wordt.

Voor de aanpak van deze scriptie heb ik me gebaseerd op Frans Ruiters *De receptie van het Amerikaans postmodernisme in Duitsland en Nederland*. Hij heeft eenzelfde soort onderzoek uitgevoerd en daarom vormt dit werk een handige leidraad. Aangezien Ruiters werk een promotie betreft en dat van mij een bachelorscriptie, heb ik het niet zo breed opgezet als Frans Ruiters.

De vraag rijst natuurlijk hoe ik aan de recensies ben gekomen. Allereerst heb ik op internet gezocht. Ik kwam daar overzichten tegen in *Het bibliografisch universum van W.F. Hermans*, samengesteld door Frans A. Janssen en Sonja van Stek. Ook vond ik een site, *Complete review*, die een aantal links naar recensies had geplaatst. Hierna heb ik afspraken gemaakt bij Het Letterenfonds en het Huygens Instituut. Ook heb ik De Bezige Bij en het Willem Frederik Hermans Instituut gemaaild, maar zij konden me helaas niet verder helpen.

Mijn overzicht was nog steeds niet compleet en daarom besloot ik contact op te nemen met de vertalers: Waltraud Hüsmert (Duits), Ina Rilke (Engels), Daniel Cunin (Frans), Rosemarie Still (Duits), Helga van Beuningen (Duits), Barbara Heller (Duits) en Eva Paasche (Noors). De Zweedse vertaalster, Brita Dahlman, en de Noorse vertaler van *De donkere kamer van Damokles* zijn helaas overleden. De vertalers hebben allemaal gereageerd en mijn overzicht gecontroleerd. De meeste hadden zelf nog recensies en hebben die mij toegestuurd. Sommigen wisten nog enkele toevoegingen voor het overzicht of andere personen die ik kon benaderen. Op die manier kwam ik terecht bij Arno van der Valk, Rob Delvigne, Joost Glerum en Bob Polak. De eerste drie controleerden mijn overzicht en Delvigne en Glerum hadden nog wat tips. Arno van der Valk zond me alle recensies

toe die hij destijds had gevonden voor zijn boek *W.F. Hermans: het grootste gelijk buiten Nederland*. Hij vertelde dat hij voor die recensies was afgereisd naar de koninklijke bibliotheken van Oslo en Stockholm. Ook mijn scriptiebegeleider, Wilbert Smulders, had nog een stapel Duitse recensies liggen die het overzicht nog completer maakte. De oude recensies waren moeilijk terug te vinden. Daniel Cunin vertelde me dat dit hem ook nog niet gelukt is. Ik heb van de oude Engelse recensies ook geen idee of ze nog wel bestaan.

Verder heb ik onderzocht in wat voor kranten de recensies verschenen zijn. Waar verschijnen ze? Wat is hun oplage? Wat is hun politieke stroming? De meeste informatie heb ik gevonden op www.presseurop.eu. Boven de Noorse en sommige andere krantenartikelen stonden de oplagecijfers van dat jaar. Soms was het oplagecijfer van het jaar niet beschikbaar. In dat geval heb ik het oplagecijfer genomen dat er het dichtst bij zat.

Informatie over critici en vertalers heb ik overgenomen van het Huygens Instituut, het Letterenfonds en Arno van der Valk. Verder heb ik informatie gevonden op de sites van de kranten zelf, op sites van en over de vertalers/critici en als die niet bestonden, van wikipedia. Over de Duitse kranten ben ik meer te weten gekomen via dr. Stefan Sudhoff en over de Franse bronnen vroeg ik Daniel Cunin om meer informatie. Informatie over de uitgeverijen heb ik van de sites van de uitgeverijen en gecontroleerd op wikipedia en bronnen die daar aangegeven stonden, om er zeker van te zijn dat de uitgeverijen geen ideaalbeelden schilderden.

De recensies die ik hieronder ga bespreken heb ik allemaal zelf gelezen. Ik heb hier en daar vertaalhulp gekregen van Patricia van Arkel (Duits) en Tobias Schepers (Zweeds en Noors). Ik wil alle hierboven genoemde personen (nogmaals) hartelijk danken voor hun hulp.

Na de inhoudsopgave zal ik van start gaan met een theoretisch kader, waarin ik de polysysteemtheorie van Itamar Even-Zohar uiteen zet. Hierna volgt per taal een overzicht van de vertalingen en recensies die ik heb gevonden, of waarvan ik weet dat ze bestaan, en besprekingen van deze recensies. Bij Duitsland heb ik me beperkt tot een aantal nationale kranten, omdat het anders te uitgebreid zou worden. De selectie heb ik gemaakt op basis van wat ik op dat moment aan recensies had: in de laatste twee weken van mijn scriptie kreeg ik nog wat toegezonden, maar het was te laat die nog te analyseren.

Inhoudelijk heb ik gelet op vergelijkingen met andere schrijvers, genreclassificaties, opbouw van de bespreking, correctheid, eventuele interpretaties en karakterschetsen van Hermans als persoon. In het daaropvolgende hoofdstuk verdiep ik me in de receptie van *Die Dunkelkammer des Damokles*. Ik zal daar aangeven waarom ik voor die receptie heb gekozen. Daarna volgen de conclusie en de bibliografie. In de bijlages heb ik documenten toegevoegd die ik heb gebruikt als secundaire literatuur en niet gemakkelijk terug te vinden zijn. Uiteraard zijn daar ook alle recensies terug te vinden.

Bij de chronologische overzichten heb ik met een * aangegeven welke recensies nog ontbreken. Bij de Duitse receptie heb ik de titels die ik bespreek vetgedrukt. De onderstreepte titels bij Duitsland zijn artikelen die meerdereboeken tegelijk bespreken.

2. Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
2	Inhoudsopgave	3
3	Theoretisch kader	4
3.1	Het literair polysysteem van Even-Zohar	4
3.2	Hermans in het literaire polysysteem: toen en nu	6
4	Van Finnmark tot Parijs: de receptie in vogelvlucht	9
4.1	Duitstalige receptie	9
4.1.1	Vertalingen	9
4.1.2	Die Dunkelkammer des Damokles	10
4.1.3	Nie mehr schlafen	15
4.1.4	Au Pair	17
4.1.5	Die Tränen der Akazien	19
4.1.6	Unter Professoren	19
4.2	Engelstalige receptie	21
4.2.1	Vertalingen	21
4.2.2	The Darkroom of Damokles (1962)	21
4.2.3	The Darkroom of Damokles (2007)	22
4.2.4	Beyond Sleep	24
4.3	Franstalige receptie	26
4.3.1	Vertalingen	26
4.3.2	La Chambre noire de Damoclès (1962)	26
4.3.3	La Chambre noire de Damoclès (2006)	27
4.3.4	Ne plus jamais dormir	29
4.3.5	Ontvangst in Nederland	29
4.4	Noorse receptie	31
4.4.1	Vertalingen	31
4.4.2	Damokles' Mørkerom	31
4.4.3	Aldri sove mer	32
4.5	Zweedse receptie	36
4.5.1	Vertalingen	36
4.5.2	Mörkrummet	36
4.5.3	Aldrig sova mera	37
4.5.4	Paranoia	38
4.5.5	Den blinde fotografen	39
5	Verdieping	42
6	Conclusie	43
7	Bibliografie	46
	Bijlagen	

3 Theoretisch kader

3.1 Het literair polysysteem van Even-Zohar

Voor ik de receptie in kaart kan brengen, is het handig een theoretisch kader op te stellen. Hermans' werk vervult een bepaalde positie in het literaire systeem van Nederland. Ik wil onderzoeken hoe andere literaire systemen met Hermans omgaan. Ieder literair systeem is anders en daarom is het zinvol eerst te kijken hoe een literair systeem globaal is gestructureerd. De werking van een systeem kan ik verduidelijken met een model. Een model is een abstractie van de werkelijkheid, maar juist door de vereenvoudiging kan getoond worden hoe een systeem werkt (Ruiter, 18). Om inconsistentie in de rest van mijn verhaal te voorkomen zal ik ook een duidelijk begrippenapparaat opzetten.

Als theorie heb ik gekozen voor de structuralistische benadering van Even-Zohar. Er zijn meer wetenschappers die hebben geschreven over de werking van een literair systeem, maar ik acht die van Even-Zohar het meest toepasbaar op mijn onderzoek: hij is de enige die spreekt van een veranderlijk systeem en laat ruimte voor de interactie tussen verschillende literaire systemen. Door bestudering van deze relaties kan duidelijk worden hoe de systemen werken (Even-Zohar, 288). Gerard Gillespie voegt daar nog het volgende aan toe:

Above all, he [Even-Zohar, M.P.] has clarified the distinction between what cultures think about translation within their own precincts and how acts of translation look when viewed from outside both the "source" and the "target" cultures.
(Gillespie, 375)

Wat bedoel ik met een literair systeem? Ik heb gekozen voor deze term naar aanleiding van Frans Ruiters argumenten. De term literair veld is onlosmakelijk verbonden met Bourdieu en andere termen als literaire evolutie en literair landschap vindt Ruiter misleidend of nietszeggend (Ruiter, 22). Even-Zohar spreekt van een literair systeem en daarom is het logisch die term te gebruiken. In tegenstelling tot zijn voorgangers vindt Even-Zohar dat een systeem afhankelijk is van plaats en tijd en daarmee veranderlijk is; het is niet statisch, maar dynamisch.

Even-Zohar wil de verandering bestuderen. De geschiedenis is niet een opeenvolging van gebeurtenissen, maar een ingewikkelde samenwerking, uitwisseling en verwerping van naast elkaar staande tradities (Ruiter, 26). Deze uitspraak betreft Even-Zohar op het literaire systeem: dit bestaat niet uit één centrum en één periferie, maar bestaat uit meerdere centra en periferieën. Het systeem is veelzijdig, bestaande uit meerdere systemen die elkaar onderbreken en overlappen, maar wel functioneren als een van elkaar afhankelijk geheel (Even-Zohar, 291). Hij noemt dit een literair polysysteem.

Het onderscheid tussen centrum en periferie is momenteel het onderscheid tussen canonieke en niet-canonieke werken. Iedere groep binnen een polysysteem is een deelsysteem. Een deelsysteem wordt gekenmerkt door eenzelfde poëtica. Met dit model kunnen interliteraire contacten beter beschreven worden. Zo kunnen ze benoemd worden tot bronliteratuur en doelliteratuur. De doelliteratuur verwerkt elementen van de bronliteratuur in haar systeem. Bronliteraturen zijn hiërarchisch geordend: het ene polysysteem is belangrijker dan het andere (Ruiter, 31-32). Ook in het polysysteem zelf zit hiërarchie, wat het onderscheid tussen centrum en periferie noodzakelijk maakt (Even-Zohar, 293). De centra en periferieën functioneren tot op zekere hoogte onafhankelijk van elkaar, maar wisselen ook elementen uit. Deze uitwisselingen worden conversions of transfers genoemd.

Ik wil er overigens nog op wijzen dat er een onderscheid is tussen de dode en de levende canon. De dode canon bestaat uit werken die officieel in de canon zitten, maar door heel weinig mensen gelezen worden. De levende canon wordt meer gelezen. Het lijkt me dat beide in het centrum horen; ze zijn beide onderdeel van de canon. De levende canon is wel populairder bij het publiek dan de dode.

De benadering van Even-Zohar is structuralistisch. Hij spreekt daarom ook van semiotische elementen die in het systeem kunnen worden opgenomen en onderscheidt hierbij het primaire en het secundaire type. Het primaire type is een nieuw element dat wordt opgenomen in het systeem en het systeem kan veranderen. Het secundaire type is ook een nieuw element, maar niet vernieuwend. Het is in navolging van hetzelfde. Bijvoorbeeld: een primair element zou een nieuw type misdaadromans kunnen zijn, dat nog nooit eerder in het literair polysysteem is verschenen. Als er meer Scandinavische misdaadromans verschijnen, die veel op hun voorgangers lijken, spreekt men van een secundair type. Door primair en secundair en centrum en periferie te onderscheiden kan een polysysteem worden bestudeerd op grad van openheid. Als vertaalde werken snel worden opgenomen in clusters dicht bij het centrum, kun je stellen dat het polysysteem open staat voor nieuwe literatuur. Er zijn verschillende gradaties van openheid, waar Even-Zohar een aantal stellingen over heeft opgesteld. De receptiviteit is groot wanneer:

- 1) Een doelliteratuur nog niet geheel ontwikkeld is. er moet dan gebruik worden gemaakt van reeds bestaande teksten uit een ander polysysteem om aan de behoeften van een zich vormend lezerspubliek te voldoen.
- 2) Een literatuur zwak of perifeer is en daardoor niet aan de behoeften van de lezers kan voldoen.
- 3) Er binnen een literatuur grote veranderingen plaatsvinden.

(Ruiter, 34)

Een systeem is nooit geheel gesloten, omdat er dan geen nieuwe elementen toegelaten kunnen worden. De praktijk laat zien dat ieder land vertaalde literatuur in zijn systeem heeft. Een andere reden is dat een literair systeem dan in een vacuüm zou bestaan, onafhankelijk functionerend van politiek en maatschappij en geen rekening houdend met de lezers. Een literair systeem wordt juist gekenmerkt door de verschillende deelnemers. Een deelnemer kan tot verschillende deelsystemen behoren; zo zijn er Nederlanders die zowel Esther Verhoef als Gustave Flaubert lezen. Even-Zohar schaar vertaalde literatuur in één deelsysteem, Ruiter doet dit niet (Ruiter, 32). Vertaalde literatuur valt volgens hem juist niet in één deelsysteem, omdat het dan gekenmerkt zou worden door eenzelfde poëtica en dat is vaak niet het geval. Hij stelt daarom voor een indeling op basis van genre te maken. Hoewel er dan teksten uit verschillende brontalen in één deelsysteem vallen, valt de herkomst van een werk niet weg; ze is een aspect van de verwachtingshorizon van de lezer.

Het literaire polysysteem wordt dus gekenmerkt door deelnemers, die met sociale handelingen het systeem kunnen sturen. Even-Zohar schenkt verder weinig aandacht aan de deelnemers, maar Siegfried Schmidt doet dit wel. Hij onderscheidt vier handelingsrollen: productie, verspreiding, receptie en verwerking van literatuur (Ruiter, 37). Er vindt een wisselwerking plaats tussen deze vier rollen. Tekstverspreidende instanties zijn uitgeverijen, bibliotheken en boekhandels. Een speciale rol is weggelegd voor import:

Bij interliteraire contacten moet als een bijzondere vorm van tekstverspreiding de import van boeken worden genoemd. Deze import kan verricht worden door een gespecialiseerde importeur, door een uitgeverij of door een bibliotheek of boekhandel. Bibliotheken en boekhandels zijn bij interliteraire contacten minder afhankelijk van uitgeverijen, omdat zij een eigen importbeleid (kunnen) voeren.

(Ruiter, 40)

Een uitgeverij beslist wel of een boek vertaald zal worden. Dit besluit kan gerekend worden tot de receptie; de uitgeverij vindt het een goed boek en verwacht dat het lezerspubliek dat ook zal vinden. Ook selectie uit het eigen systeem kan onder receptie geschaard worden. Ook dit is immers een

positief oordeel. Er is dus sprake van een “gecompliceerde relatie tussen literair bronsysteem, tekst en literair doelsysteem” (Ruiter, 42).

Dat deze relatie gecompliceerd is, blijkt ook uit de vertaalde werken. Het is namelijk helemaal niet voor de hand liggend dat Duitse lezers een goede weerspiegeling van de Franse literatuur tot hun beschikking hebben. Er is misschien eerder sprake van een willekeurige selectie. Ook is er te weinig bronliteratuur aanwezig in de doelliteratuur. Voorts drukt de doelliteratuur ook nog haar stempel op een geïmporteerd werk; het aanzien van de uitgeverij is bijvoorbeeld medebepalend voor de status die het boek toebedeeld zal krijgen. In de tekstreceptie is het lezersgedrag ook van belang. Dit is vaak lastig te achterhalen, omdat de lezer vaak onbekend is. Wel kan gekeken worden of het werk in de doelliteratuur bij ander publiek terecht komt dan in de bronliteratuur (Ruiter, 43).

De literaire kritiek, academische wereld en het onderwijs zijn de belangrijkste tekstverwerkende instanties en “in het geval van interliteraire uitwisseling kan dit rijtje worden uitgebreid met de vertaling als een bijzondere vorm van tekstverwerking” (Ruiter, 45). In mijn scriptie zal ik alleen de literaire kritieken bestuderen. Een vertaling is een transfer van het ene polysysteem naar het andere. Een vertaling is iets anders dan het origineel; soms heeft de vertaler geprobeerd de tekst aan te passen aan de doelliteratuur. Ook de reputatie van de vertaler kan aanwijzingen geven voor het lezerspubliek. Om dit theoretische verhaal concreter te maken zal ik nu het literaire polysysteem van Nederland beschrijven. Ik zal vooral ingaan op de positie dit Hermans hierin vervulde in de jaren vijftig en momenteel vervult.

3.2 Hermans in het literaire polysysteem: toen en nu

Na de Tweede Wereldoorlog duurde het even voordat het literaire systeem zich vernieuwde (Van Boven en Kemperink, 238). Veel schrijvers van voor de oorlog bleven ook na de oorlog publiceren: J.C. Bloem, Bordewijk en Vestdijk publiceerden het ene werk na het andere. Voor de oorlog schreven Vasalis, Bertus Aafjes, Anna Blaman en Gerrit Achterberg veel voor het literaire tijdschrift *Criterium*. Ook na de oorlog bleef *Criterium* een belangrijk tijdschrift. Vanaf 1946 stond het onder leiding van Adriaan Morriën, Adriaan van der Veen en Willem Frederik Hermans. In 1948 zou het fuseren met *Libertinage*, dat geleid werd door Gomperts. Dit tijdschrift eerde het werk van Menno ter Braak, één van de personen aan wie Hermans een grondige hekel had. Hij verafschuwde zijn epigonen: in plaats van vernieuwing bleef men de vooroorlogse schrijvers imiteren. Samen met Simon (later Gerard) van het Reve bracht Hermans hier verandering in.

Op de publicaties van *De tranen der acacia's* (1949) en *De avonden* (1947) werd geschokt gereageerd. Zo vindt Gerard Knuvelder in het vijfde deel van zijn *Handboek tot de Moderne Nederlandse Letterkunde* (1954) dat “het seksuele element ‘een zeer onaantrekkelijke rol’” speelt (Knuvelder aangehaald door Anbeek, 359). Ook mist hij “metafysische of religieuze element, dat voor hem een schrijver pas echt belangrijk maakt” (Anbeek, 359). Ook een andere katholiek literair figuur, Anton van Duinkerken, verafschuwde Hermans. Hij reageerde woedend op de roman *Ik heb altijd gelijk* (1952). De katholieke kerk spande een proces aan tegen de auteur en noemde hem fascistisch. Volgens Holwerda, die receptieonderzoek heeft gedaan naar *De tranen der Acacia's* en *De donkere kamer van Damokles*, past deze receptie goed in het verzuilde Nederland, “typerend voor het sociaal-maatschappelijk-culturele leven” van die tijd (Holwerda, 7). Reve, Mulisch en Hermans waren allesbehalve populair: “Uit een leesgewoontenonderzoek van het C.B.S. uit 1955-1956 blijkt ‘dat welgeteld nul procent van de ondervraagden enige voorkeur toonde voor het werk van “de Nederlandse modernisten”’” (Engelen aangehaald in Holwerda, 7). Van *De tranen der Acacia's* werden in de eerste acht jaar na verschijnen nog geen 8000 exemplaren verkocht (Engelen aangehaald in Holwerda, 7). Deze “Nederlandse modernisten” idealiseerden de rol van Nederland in de Tweede Wereldoorlog niet. Nederlanders waren helemaal niet zo heldhaftig; de oorlog veranderde mensen in beesten zonder enige vorm van moraal. Dit beeld werd in het Nederland

begin jaren vijftig, waar veel plaats was ingeruimd voor de verering van het verzet, niet positief ontvangen.

In welk deelsysteem vallen Hermans en Reve? Kenmerkend voor de jaren veertig en vijftig is de verschijning van veel sombere romans, waarin een negatief wereldbeeld overheerst (Van Boven en Kemperink, 250). In omliggende landen kwam dit existentialisme ook op. Vooral in Frankrijk verschenen er veel nihilistische romans van Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir en Albert Camus.

Het centrale begrip existentie heeft betrekking op de concrete situatie waarin de mens verkeert. De mens is zomaar in het bestaan 'geworpen' en kan de zin of betekenis daarvan niet achterhalen.

(Van Boven en Kemperink, 252)

Dit existentialisme zet zich af tegen de burgerlijkheid, tegen "[d]e traditionele waarden van geloof, liefde of huisgezin (...) en gemeenschapszin" (Van Boven en Kemperink, 250). Het is niet duidelijk in hoeverre het Frans existentialisme Nederlandse auteurs heeft beïnvloed. Daarom schrijven Van Boven en Kemperink dat er beter van verwantschap gesproken kan worden (253). De thematiek is hetzelfde en de existentialistische romans worden vooral door debuterende auteurs geschreven:

[D]eze romans komen vooral van jongere auteurs, geboren rond 1920 en (...) gevormd tijdens de oorlogsjaren: Bert Schierbeek, Jan Walravens, Willem Frederik Hermans, G.K. van het Reve, Ivo Michiels (1923), Nel Noordzij, Jos Vandelloo (1925), Harry Mulisch (1927), Hugo Claus, Ward Ruyslinck (1929), Simon Vinkenoog (1928).

(Van Boven en Kemperink, 250)

De personages proberen grip te krijgen op de chaotische wereld om hun heen, wat altijd mislukt. Er is voortdurend sprake van onduidelijkheden en hoop en geloof blijken tevergeefs. Ook staan de personages er alleen voor: iedereen werkt ze tegen. Ze zijn wanhopig en bang. Verder spelen walging en leegte een grote rol. Buiten existentialistisch worden deze romans getypeerd met nihilistisch en ontluisterend. De laatste term werd vaak aangewend door de literaire kritiek.

Terugkoppelend naar de theorie van Even-Zohar kan ik nu vaststellen dat Hermans en Reve zich (nog) niet in het centrum bevonden. Er vonden immers veel conflicten plaats tussen de personen die de heersende norm tentoon spreidden en de opkomende auteurs. Ook waren deze debutanten te nieuw om direct in het centrum te belanden. De vooroorlogse schrijvers verkeerden dus voornamelijk in het centrum, waarbij Menno ter Braaks invloed duidelijk zichtbaar was. Zij hadden het meeste prestige en aan hun mening werd veel belang gehecht. Een ander deelsysteem werd gevormd door De Vijftigers, een experimentele groep dichters, bestaande uit onder andere Lucebert, Gerrit Kouwenaar, Hans Andreus en Remco Campert. Zij zetten zich af tegen de traditionele poëzie. Hun gedichten vertonen invloeden van het expressionisme en het dadaïsme (Van Boven en Kemperink, 242). Ook was er een aantal werken dat (nog) niet goed kon worden ondergebracht in een systeem, zoals de traditionele romans van Hella Haasse en Jan de Hartog, de schrijfsels van Simon Carmiggelt en de dierverhalen van A. Koolhaas (Van Boven en Kemperink, 258).

In de jaren zestig en zeventig vestigen de naoorlogse schrijvers hun positie (Van Boven en Kemperink, 272). Dit betekent dat zij zich bij het centrum hadden gevoegd en aan prestige hadden gewonnen. Vooroorlogse schrijvers verdwijnen steeds meer uit het centrum. Menno ter Braak wordt niet meer genoemd. Wel ontstaan er weer nieuwe groepen schrijvers, zoals de groep rond *Revisor*, bestaande uit onder andere Frans Kellendonk, Doeschka Meijsing en A.F.Th van der Heijden. Hieruit blijkt de dynamiek waar Even-Zohar zoveel nadruk op vestigt.

Vandaag de dag behoren ook de *Revisor*-schrijvers tot het centrum, of in ieder geval tot een groep nabij het centrum. Niet alle naoorlogse schrijvers zitten nog in het centrum, maar Hermans

wel. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de campagne Nederland Leest, waarbij in het najaar van 2012 *De Donkere Kamer van Damokles* werd gelezen. Zijn werk is nog steeds populair bij verschillende leeftijdsklassen: ik ken zowel middelbare scholieren als zeventigers die het frequent lezen.

Nieuwere auteurs zijn Esther Gerritsen, Tommy Wieringa en Arnon Grunberg, alledrie al meermalen genomineerd voor de Libris Literatuurprijs. Een deelsysteem dat zich steeds dichter bij het centrum bevindt is dat van de misdaadromans. Hierin bevinden zich veel vertaalde werken, zoals Henning Mankell, Nicci French en Stieg Larsson. Qua Nederlanders zijn er opvallend veel schrijfsters aanwezig in dit genre: Esther Verhoef en Simone van der Vlugt zijn de bekendste. Een andere tendens zijn de vrouwenromans van bijvoorbeeld Heleen van Royen, waarin vrouwen met relatieproblemen vaak de hoofdrol spelen. Plastische chirurgie en pornografie voeren vaak de boventoon. Van Boven en Kemperink noemen dit een “commercie gestimuleerde stroom van gemakkelijk lezende boeken (...) die enorme oplagecijfers halen” (304). Ook vestigen ze aandacht op de autobiografische gegevens die vaak in deze boeken verwerkt zijn. De literaire kritiek is niet altijd positief over dit verschijnsel. Zo schreef recensente Daniëlle Serdijn het volgende over de nieuwste roman van Heleen van Royen in *De Volkskrant*: “Alles waar Heleen van Royen over schrijft, vervormt tot ongeïnspireerde viezigheid”. Het is de vraag of dit deelsysteem zich over pak ‘m beet dertig jaar bij het centrum gevoegd zal hebben, aangezien de romans doorspekt zijn met verwijzingen naar de actualiteit en vaak links bevatten naar websites. Ik hoop dat Hermans voorlopig nog wel in het centrum blijft.

Hoe is Hermans in het buitenland ontvangen? In wat nu volgt zal ik onder andere kijken met welke schrijvers, groeperingen en stromingen hij wordt vergeleken om op die manier een indicatie te krijgen van de positie die hem wordt toebedeeld in het literaire polysysteem van die landen.

4. Van Finnmark tot Parijs: de receptie in vogelvlucht

4.1. Duitstalige receptie

4.1.1. Vertalingen

1963: "Strassenszene" ("Hypnodrome"). Vertaald door H. Th. Asbeck. Verschenen in *Europa Heute, Prosa und Poesie seit 1945*. Kindler Verlag, München.

1963: "Manuskript, gefunden in einer Klinik" ("Manuscript in een kliniek gevonden" uit *Paranoia*). Vertaald door Gerda Dyserinck-Siecke. Verschenen in *Kursbuch* nr 3.

1966: "Der blinde Photograph" ("De blinde fotograaf" uit *Een landingspoging op Newfoundland*). Vertaald door Johannes Piron. Verschenen in *Niederländische Erzähler der Gegenwart*. Philipp Reclam Jun., Stuttgart.

1968: *[Die] Tränen der Akazien (De tranen der acacia's)*. Vertaald door Jürgen Hillner. Joseph Melzer Verlag, Darmstadt.

1969: "Das Leck in der Ewigkeit" ("Het lek in de eeuwigheid" uit: *Moedwil en misverstand*). Vertaald door Jürgen Hillner. Verschenen in *Niederländer erzählen*. Fischer Bücherei, Frankfurt am Main.

1979: "Ein Wunderkind oder ein Totalversager" ("Een wonderkind of een total loss" uit de gelijknamige bundel). Vertaald door Rosemarie Still. Verschenen in *Moderne Erzähler der Welt: Niederlande*. Horst Erdmann Verlag, Tübingen, Basel.

1982: *Nie mehr schalfen (Nooit meer slapen)*. Vertaald door Rosemarie Still. Reiner Wunderlich Verlag, Tübingen.

1985: "Ein Landungsversuch auf Neufundland" ("Een landingspoging op Newfoundland" uit de gelijknamige verhalenbundel). Vertaald door F.J. Englisch. Verschenen in *Mit anderen Augen*. Verlag Frank Runge, Köln.

1986: Herdruk *Nie mehr Schlafen*. Verschenen bij Diogenes Verlag, Zürich.

1986: *Unter Professoren (Onder professoren)*. Vertaald door Helga van Beuningen en Barbara Heller. Diogenes Verlag, Zürich.

1993: Herdruk 1966 als "Der blinde Fotograf". Verschenen in *Die Niederlande erzählen*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

1993: "Levitation" ("Levitatie" uit: *De laatste roker*). Vertaald door Waltraud Hüsmert. Verschenen in *Die Fähre, Moderne niederländische Erzählungen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

1993: "Sein Gott war ein Mensch (Uit *De laatste roker*). Vertaald door Tino Köhler. Verschenen in *die horen*, jaargang 38 vol 3 nr 171.

1994: "Van Oudshoorn, an was ich mich erinnere" ("Van Oudshoorn, wat ik me van hem herinner" uit: *Houten leeuwen en leeuwen van goud*). Vertaald door Martin Lehmann. Verschenen in *Schreibheft, Zeitschrift für Literatur* nr 43.

2001: *Die Dunkelkammer des Damokles (De donkere kamer van Damokles)*. Vertaald door Waltraud Hüsmert. Gustav Kiepenheuer Verlag, Leipzig. (Tweede druk 2002, derde druk 2003).

2002: *Nie mehr schlafen (Nooit meer slapen)*. Vertaald door Waltraud Hüsmert. Gustav Kiepenheuer Verlag, Leipzig.

2003: *Au Pair (Au Pair)*. Vertaald door Waltraud Hüsmert. Gustav Kiepenheuer Verlag, Leipzig.

2005: *Die Tränen der Akazien (De tranen der acacia's)*. Vertaald door Waltraud Hüsmert. Gustav Kiepenheuer Verlag, Leipzig.

2011: *Das heile Haus (Het behouden huis)*. Vertaald door Waltraud Hüsmert. Gustav Kiepenheuer Verlag, Leipzig.

Hoewel er in de twintigste eeuw al veel vertalingen verschenen zijn, is Hermans pas in deze eeuw doorgebroken in Duitsland. Tegelijk met de Deense, Zweedse, Noorse, Franse, Engelse en Finse vertalingen van *De donkere kamer van Damokles* (1961-1962) had ook de Duitse vertaling van de hand van Johannes Piron moeten verschijnen (Eickmans, 49). Eén van de redenen dat het niet werd

uitgegeven waren Hermans' bezwaren tegen de vertaling. Volgens Jürgen Hillner, vertaler van *De tranen der acacia's*, was Duitsland in de jaren zestig moe van romans over de oorlog en sloeg het werk van Hermans daarom niet aan (Glerum). In 1982 verscheen *Nie mehr schlafen* en een paar jaar later *Unter Professoren*. Deze boeken zijn allebei geflopt en hoewel de Nederlandse literatuur verder erg succesvol was in Duitsland, had niemand daar nog van Hermans gehoord (Eickmans, 50). Ik heb recensies gevonden van *Die Dunkelkammer des Damokles*, *Nie mehr schlafen* (1983 en 2002-2003), *Au Pair*, *Die Tränen der Akazien* en *Unter Professoren* (1986-1987). Van *Das heile Haus* waren en alleen zeer korte stukjes te vinden. Ik heb besloten die niet bij mijn onderzoek te betrekken.

4.1.2. Die Dunkelkammer des Damokles (2001)

Gustav Kiepenheuer kocht in 1999 de rechten van *De tranen der acacia's*, *Nooit meer slapen*, *De donkere kamer van Damokles* en *Au Pair*. De laatste twee titels waren nog nooit in het Duits vertaald. Gustav Kiepenheuer Verlag heeft een lange geschiedenis. Aan het begin van de twintigste eeuw publiceerde ze onder andere Bertolt Brecht. Na 1989 veranderde er een hoop in de uitgeverij, maar de focus bleef liggen op tijdloze literatuur. Langzamerhand verschoof deze echter richting de populaire fictie en non-fictie. Van *Die Dunkelkammer des Damokles* zijn drie drukken verschenen (2001, 2002 en 2003). De eerste druk omvatte 15.000 exemplaren en was binnen twee maanden uitverkocht (Eickmans, 50). Ook is er een pocketeditie verschenen. Het nawoord in alle drukken is de memoriam van Cees Nooteboom die bij Hermans' dood in *die Zeit* werd afgedrukt. Op de omslag zijn citaten van recensies van ZDF, FAZ en ORF te lezen.

Waltraud Hüsmert werd gevraagd de vertalingen te maken. Ze vertelde aan *Hermans-magazine* dat de uitgever geen proefvertaling van haar verlangde, omdat ze al vaker vertalingen voor hen had gemaakt. Ook het Productiefonds kende Hüsmert al langer. Ze is meer dan zeven maanden bezig geweest met de vertaling. Er kwam meer bij kijken dan vertalen alleen: voor aanvang las ze zich bijvoorbeeld goed in over Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Ook verdiepte ze zich in Hermans' werk en leven. Op die manier zou ze meer weten van zijn stijl en een betere vertaling kunnen leveren. Over *De donkere kamer van Damokles* zegt ze het volgende:

Ich halte *De donkere kamer van Damokles* nicht nur für eines der besten und bedeutendsten Bücher der niederländischen Literatur, sondern auch für ein wichtiges Werk der Weltliteratur.

(Hüsmert geïnterviewd door Polak, 110)

Hüsmert is erg te spreken over Hermans' werk, maar wat vonden de literaire critici ervan? In *Filter*, een tijdschrift over vertalen, noemde Heinz Eickmans *Die Dunkelkammer des Damokles* de meest opvallende Duitse vertaling van een Nederlands literair werk in 2001 (52). Over de kwaliteit ervan is hij zeer te spreken, al heeft hij een paar kleine op- en aanmerkingen. Van *De donkere kamer* weet ik dat er zestig Duitse recensies bestaan. De meeste heb ik teruggevonden:

1. Bormann, Alexander von. "Die Welt ist die Hölle". *Die Zeit*, 26-4-1985.
2. Bernhard Windisch. "Schuldig in einder gnadenlosen Welt". *Nürnberger Nachrichten*, 6-9-2001.
3. Sven Frommhold. "Beklemmende Reise in die Selbstzerstörung". *Chemnitzer Zeitung*, 14-9-2001.

4. **Hermann Wallmann. "Auf Augenhöhe Willem Frederik Hermans' "Die Dunkelkammer des Damokles"". *Süddeutsche Zeitung (am Wochenende)*, nr 213, 15-9-2001.**
5. Oliver Schmidt. "Niemand macht Licht an". *NOZ Osnabrücker Zeitung*, 15-9-2001.
6. **Gerd Busse. "Heldenhafte Verbechen". *Die Tageszeitung*, 18-9-2001.**
7. Brigitte Desalm. "Ein Unhold in den Dunkelkammern des Damokles". *Kölner Stadt-Anzeiger*. 23-9-2001.
8. Klaus Nüchtern. "Dunkelkammer des Damokles". *Falter.at*, 26-9-2001.
9. Peter Zimmermann. "Willem Frederik Hermans: Die Dunkelkammer des Damokles". *Ex Libris*, 30-9-2001.
10. [Anoniem]. "Die Dunkelkammer des Damokles". *Egotrip.de*, 1-10-2001.
11. WA. "Programm fürs "Quintett" steht". *Westfälischer Anzeiger*, 5-10-2001.
12. Martin Jentzsch. "Das unbekannte Werk eines großen Niederländers". *Lübedror Nachrichten*, 8-10-2001.
13. Ralf Stiftel. "Doppelgänger". *Lüdenscheider Nachrichten*, 17-10-2001.
14. **Dorothea Dieckmann. "...nichts als ohnmächtige Verleumdungen : Willem Frederik Hermans' sadistisches Universum". *Neue Zürcher Zeitung*, 18-10-2001.**
15. [Anoniem]. "Ein Protokoll des Grauens". *Buch Aktuell+Buchreport*. 22-10-2001.
16. Brandorff, Günter. [Over: *Die Dunkelkammer des Damokles*]. *EKZ-Infodienst*, oktober 2001.
17. [Anoniem]. "Trafikant im Widerstand". *Echo*, oktober 2001.
18. Martin Droschke. "Kafkas Koordinaten". *Kommune*, nr 10 2001.
19. Simone Wölfli. "Die Dunkelkammer des Damokles". *Zeitung Meieugewerkschaft Schweiz*, 2-11-2001.
20. Karin Grossman. "Alles geht wie von selbst". *Sächsische Zeitung*, 3/ 4-11-2001.
21. Eva Magin-Pelich. "Wo ist Dorbeck?". *Episteme*, 27-11-2001.
22. [Anoniem]. [zonder titel]. *Die Woche*, 30-11-2001.
23. **Volker Weidermann. "Die große Verfinsterung des Lebens und der Bücher". *Frankfurter Allgemeine: Belletristik*: 4-12-2001.**
24. **Alexander von Bormann. "Der Pfahl im Fleische : Ein großer Niederländer zum Wiederentdecken : Willem Frederik Hermans" *Die Welt*, 15-12-2001.**
25. Barbara Lambeck. "Verführungen eines Doppelgängers". *Saarbrücker Zeitung*, 15/16-12-2001.
26. Thomas Linden. "Gnadenlos unbequem". *Berliner Morgenpost*, 16-12-2001.
27. **Arne Braun. "Zivilisation ist nur Schein : Entdeckung : Willem Frederik Hermans, einer der bedeutendsten niederländischen Autoren". *Neues Deutschland* , 20-12-2001.**
28. Gerd Fischer. "Ähnlich wie zwei Wassertropfen". *Neue Rhein-Zeitung*. 20-12-2001.
29. Elisabeth Kiderlen. "Wollen, was ein anderer will". *Badische Zeitung*, 21-12-2001.
30. Thomas Linden. "Der Held ist kalt wie ein Frosch." *Kölnische Rundschau*, 29-12-2001.
31. [Anoniem]. [Over *Die Dunkelkammer des Damokles*]. *Transparent*, december 2001.
32. [Anoniem]. "Protokollgenaue Prosa des Grauens". *Buck Aktuell*, winter 2001.
33. [Anoniem]. "Willem Frederik Hermans". *Das Buch*, winter 2001.
34. [Anoniem]. "Willem Frederik Hermans Die Dunkelkammer des Damokles". *Lesen und Leute*, 06-2001.
35. **Clemens Ruthner. "Dilettanten des Widerstands". *Le Monde diplomatique*, 5-1-2002.**
36. Michael Schmitz. "Ein Widerstandskämpfer ohne Motiv". *Westfälische Rundschau*, 12-1-2002/
37. **Harald Jähner. "Die Doppelgänger : Einer der berühmtesten niederländischen Romane erscheint endlich auf Deutsch - nach mehr als vierzig Jahren" *Berliner Zeitung*, 12-1-2002.**
38. **Wolfgang Höbel. "Henri, der Held". *Der Spiegel*, 14-1-2002.**
39. **Evelyn Finger. "Verzweifle und stirb". *Die Zeit*, 17-1-2002.**
40. Michel Raus. "Die dubiose Identität des Resistenzlers". *Lëtzebuurger laud*, 25-1-2002.

41. Torsten Seewitz. "Die Dunkelkammer des Damokles". *Fragmentum.de*, 26-1-2002.
- 42. Nicole Henneberg. "Die Tränen des Herrn Osewoudt wiederentdeckt: ein Agententhiller des holländischen Existenzialisten Willem Frederik Hermans, *Der Tagesspiegel*, 27-1-2002.**
43. Ute Grundmann. "Odyssee eines Romans". *Buchmarkt*, januari 2002.
44. Hajo Steinert. [Over *Die Dunkelkammer des Damokles*]. *Focus*, 11-2-2002.
45. Nobert Robers. "Brillant un fesselnd". *Westfälische Nachrichten*, 13-2-2002.
46. Hans-Joachim Trippler. "Ein Schicksal zwischen zwei Fronten". *Deister- und Wesezeitung*, 16-2-2002.
47. Tina Manske. "Einschätzung: Die Dunkelkammer des Damokles". *Zeichensprache.de*, 20-2-2002.
48. Ditta Rudle. "Unter dem Schwert". *Buchkultur*, nr 79 april-mei 2002. Leipzig.
49. Duglore Pizzini. "Mysteriöse Mordbefehle." *Die Presse*, 1-6-2002.
50. Thomas Beutel. "Die Doppelgänger und seine undurchschaubaren Motive". *Eßlinger Zeitung*, 28/29-9-2002.
51. Dirk Schümer. "Radikaler als de Tod". *FAZ*, 24-11-2002.
52. Karin Berndt. "Ich, ein anderer". *Skug-journal für Musik*, nr 50 2002.
53. Wolfgang Schneider. "Spatzenthorem". *FAZ*, 15-1-2003.
54. Achim Engelberg. "Widerstand oder Verrat. *Das Brättchen*, juli 2003.
- 55. Wolfgang Schneider. "Das sadistische Universum". *Literaturen*, 7/8 2003.**
56. [Anoniem]. "Interessante Niederländer". *Neue Wernigeröde Zeitung*, 29-8-2003.
57. Gunther Nickel. "Weltliteratur aus den Niederlanden : endlich auf Deutsch : Willem Frederik Hermans". *Romane Literaturblatt für Baden und Württemberg* nr 10, september-oktober 2003.
58. Stephan Landshuter. "Schöpferischer Nihilismus, vollständige Misanthropie". *Literaturkritik.de*, november 2003.
59. Martin Droschke. "Zeit zum Streit". *Zitty*, 5.2 – 18.2.2004.

De titels met een sterretje ervoor zijn de recensies die ik niet heb kunnen vinden. De onderstreepte titels spreken ook over andere werken van Hermans, zoals *Nie mehr schlafen* en *Au Pair*. Het eerste artikel gaat over de Nederlandse oorlogsliteratuur. Hermans wordt daar ook in vermeld. Omdat er zoveel recensies zijn, heb ik besloten een selectie te maken. Deze titels heb ik vet gemaakt. Deze selectie heb ik met behulp van dr. Stefan Sudhoff gemaakt. We hebben de kranten onderverdeeld in lokaal, regionaal en nationaal. In de onderstaande tabel zijn ook kranten van *Nie mehr schlafen* en *Au Pair* opgenomen. Ik zal de recensies uit de nationale kranten bespreken, omdat regionale en vooral lokale kranten zich hier vaak op baseren. In de tabel eronder heb ik de overige bladen die dr Sudhoff kende verwerkt. Een aantal bladen en kranten kennen we niet.

Lokaal	Regionaal	Nationaal
Kölner Stadt-Anzeiger	Nürnberger Nachrichten	Süddeutsche Zeitung
Lüdenschneider Nachrichten	Chemnitzer Zeitung	Die Tageszeitung
Kölnische Rundschau	NOZ Osnabrücker Zeitung	Die Woche
Westfälischer Anzeiger	Westfälische Rundschau	Frankfurter Allgemeine
Deister- und Wesezeitung	Sächsische Zeitung	Die Welt
Eßlinger Zeitung	Saarbrücker Zeitung	Neues Deutschland
Neue Wernigeröde Zeitung	Berliner Morgenpost	Le Monde diplomatique
Neue Rhein Zeitung	Badische Zeitung	Berliner Zeitung
Lausitzer Rundschau	Thüringische Landeszeitung	Die Zeit
Primasenser Zeitung	Rheinischer Merkur	Der Tagesspiegel
Darmstädter Echo	Märkische Allgemeine Postdamer Tageszeitung	Literaturen (tijdschrift)

Straubinger Tagblatt	Rhein-Zeitung	Neue Zürcher Zeitung (Zwitserland)
Oldenburgische Volkszeitung	Müncher Merkur	Der Standard (Oostenrijk)
		Lëtzebuerger Laud (Luxemburg)

Naam	Typering
Falter	Literair tijdschrift
Buch Aktuell	Vakblad?
Echo	Maandblad uit Oostenrijk?
Episteme	Literair tijdschrift?
Der Spiegel	Weekblad, nog intellectueler dan bijvoorbeeld Elsevier
Focus	Soort Elsevier
Literaturkritik.de	Recensiesite, als lezer kun je er ook een recensie op plaatsen.
Buchkultur	Literair tijdschrift?
Zitty	Tijdschrift uit Berlijn met de culturele agenda. Plaatst ook film- en boekbesprekingen
Stadt Revue Köln	Hetzelfde idee als <i>Zitty</i> , maar dan voor Keulen
Das Magazin	Maandelijks cultuurblad, gericht op vrouwen
Dradio	Belangrijke Duitse radiozender. Plaatst na afloop van een boekbespreking een verslag online.
Leselust	Niet journalistiek, hetzelfde idee als <i>literaturkritik.de</i>
Perlentaucher.de	Hetzelfde idee als <i>Leselust</i> en <i>Literaturkritik(en)</i> . Twee jaar geleden gestopt.
Bücherei	Waarschijnlijk een blad voor bibliotheken

De eerste recensie die ik zal bespreken is die van Hermann Wallmann. Hij is een bekend literair criticus uit Münster en recenseert voor veel Duitse kranten. Zijn recensie verscheen op 15 september 2001 in de *Süddeutsche Zeitung am Wochenende*. Dit is met meer dan 420.000 exemplaren per dag de grootste nationale krant in Duitsland. De krant is links-liberaal georiënteerd. De recensie is de eerste versie. Ik weet niet in hoeverre deze recensie is ingekort door de krant. Wel heeft hij in de krant een andere titel gekregen: "Auf Augenhöhe. Willem Frederik Hermans' "Die Dunkelkammer des Damokles"", terwijl de recensie die ik onder ogen heb "Leica und Pistole oder Vom Licht im Stich gelassen" heet. Wallmann vindt het begin van de roman existentialistisch en vergelijkt het met Franz Kafka. "Ein sadistisches Universum" valt vaak in deze recensie. Niet alleen verwijst Wallmann naar het boek *Het sadistische universum*, ook schrijft hij over de zelfmoord van Hermans' zus, die Hermans volgens hem misschien ook in een sadistisch universum plaatste. De compositie van de roman vindt hij uitzonderlijk; de lezer komt er pas bij het motto achter dat de oorlog, de bezetting en het verzet slechts bijzaak zijn. "De eigenlijke pointe van de roman ligt dan ook in zijn nihilistisch vertelperspectief", is Wallmann van mening. Hij vindt het knap hoe de lezer door de personale vertelsituatie wordt misleid en denkt een objectief beeld voorgespiegeld te krijgen.

In de linkse dagkrant *Die Tageszeitung* verscheen daarna de recensie van Gerd Busse, een vertaler en neerlandicus. Hij begint zijn artikel met de beschrijving van twee voorvallen om aan te tonen dat Hermans geen gemakkelijk persoon was en dat de vertaling daarom zo lang op zich liet wachten. Hermans zou volgens Busse niet al te veel aan te merken hebben gehad op de vertaling van Waltraud Hüsmert. Verderop staat er dat de lezer mede dankzij de geraffineerde vertaaltrucs tot op de laatste bladzijde in spanning wordt gehouden. Busse bespreekt Hermans' ideeën over de werkelijkheid en sluit af met de mededeling dat Ruud Gullit *De donker kamer* zijn lievelingsboek

noemde, maar dat hij het jammer vindt dat aan het einde nog niet duidelijk is of Dorbeck nu bestaat of niet. Busse zegt hierover: “Maar kan een roman eigenlijk geen mooier compliment krijgen, dan dat zijn lezer er zonder de doelstelling van te begrijpen het alsnog zo fascinerend vindt?”

Het stukje in *Die Woche* is erg kort. Zoals de naam al aangeeft is dit een krant die wekelijks verschijnt. Hierin staat dat het “een spannende en zeer ruimtelijk geschilderde Roman [is], die alleen de meest nodige leespauses toestaat.” De *Frankfurter Allgemeine*, ook wel afgekort met *FAZ*, is een conservatieve krant voor hoogopgeleiden. De bijlage waar de recensies in verschijnen heet *Belletristik*, wat zoveel betekent als ‘mooie literatuur’. Het is een term die uitsluitend wordt gebruikt voor fictie. Volker Weidermann was eerst literair criticus bij *die Tageszeitung*, maar stapte in 2001 over naar *FAZ*. In 2001 bedroeg de oplage van de krant iets meer dan 240.000. Behalve het vertelperspectief vindt Weidermann de kracht van de roman ook schuilen in de helder en precies gehanteerde taal.

Die Welt is ook een conservatieve krant, maar iets minder dan *FAZ*. Ook is het wat volkser (maar geen *Telegraaf*). In 2001 had deze krant een oplage van 340.400 exemplaren. Alexander von Bormann was tot 2001 Docent Moderne Duitse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is vorig jaar overleden. Bormann vindt Osewoudt goed neergezet en uitgedacht. Osewoudts innerlijk kan niet goed gevat worden, wat door Hermans zeer precies wordt uitgewerkt en het fundament van de roman vormt. Verder wijst hij op thematische overeenkomsten met Balzac en Brecht. Opvallend in Bormanns vertelling van het plot vind ik dat hij aan het einde zegt dat Dorbeck niet gevonden wordt, waarschijnlijk omdat hij ook is omgekomen. Bormann stelt niet de vraag of Dorbeck überhaupt bestaan heeft. Het slot vindt de recensent overigens één van de indrukwekkendste scènes uit de Nederlandse literatuur.

Neues Deutschland is ook een nationale krant. Deze krant is nog linkser dan *die Tageszeitung*, het was de partijkrant van de DDR. Over Arne Braun kan ik geen informatie vinden. Hij begint zijn recensie met een korte receptiegeschiedenis van Hermans in Duitsland en de hierboven omschreven vertalingsmoeilijkheden. Verder schrijft hij dat *De donkere kamer van Damokles* vandaag de dag nog steeds de versturende werking heeft die het had toen het voor het eerst verscheen. Hij kan het boek moeilijk classificeren: het is zowel een thriller als een verzetsverhaal, zowel een psychogram als een “filosofische roman met een satirische, sadistische en absurde inslag”.

Le Monde diplomatique is een krant die maandelijks in verschillende talen uitgegeven wordt. Het blad becommentarieert politieke gebeurtenissen en staat stil bij culturele evenementen. Zo ook bij de uitgave van *Die Dunkelkammer des Damokles*. Over de recensent Clemens Ruthner kan ik helaas geen informatie vinden. De verteltechniek noemt hij een “laconieke en dialogische filmtechniek”. Hij vraagt zich af waarom iemand zo’n roman zou schrijven in het naoorlogse Nederland. Ruthner haalt veel mensen aan, maar geeft geen eigen mening.

Harald Jähner voegt zich bij de lange rij recensenten die niet begrijpen waarom het werk niet eerder is vertaald. Hij staat aan het hoofd van het feuilleton bij *Berliner Zeitung*. Deze krant wordt voornamelijk gelezen in Berlijn en had in 2010 een oplage van 136.728 exemplaren. Jähner schrijft dat Hermans’ verhaal noch voor psychologie, noch voor politiek en moraal plaats heeft, “[e]r is alleen de onderdanigheid, die de kleine sigarenhandelaar in de buurt van het heldendom brengt”. Het verhaal vereist een uitmuntende auteur om de lezer bij deze onwaarschijnlijke constructie betrokken te houden. Maar, meent de recensent, het boek wordt steeds dwingender, de lezer wordt er steeds verder in meegetrokken: deze constructie is een meesterwerk. In *Die Dunkelkammer* ziet hij het klassieke dubbelgangersmotief en het romantische kenmerk van het echte ik dat alle bevelen van het ideaal ik opvolgt. Jähner plaatst Hermans in de existentialistische traditie en vergelijkt hem met Sartre, Camus en Beckett.

Die Zeit is een weekkrant. Evelyn Finger is journaliste en schrijft voornamelijk over theater. In 2001 ging ze voor *Die Zeit* werken en begon ze ook te schrijven over literatuur en andere culturele aspecten. Deze recensie begint ze met een uiteenzetting van het dubbelgangersmotief. Bij de plotbespreking noemt ze Hermans “een meester van de terloopsheid”.

Der Tagesspiegel is een neutraal, feitelijk blad. Nicole Henneberg begint haar recensie met de ontvangst van *De donkere kamer* in Nederland en Hermans' (poëtische) opvattingen, namelijk "[d]e overtuiging van Willem Frederik Hermans, dat de mens in zo'n sadistisch universum niet alleen eenzaam, maar ook radeloos en uitzichtloos blijven moet". Ook Henneberg plaatst Hermans in het existentialisme en vergelijkt hem met Camus. Ze noemt Hermans "meester van de subtiele spanning" en over het boek zelf schrijft ze:

Die Agentengeschichte, deren typischen Motive (...) im Roman raffiniert und leichthändig wie Spielelemente eingesetzt sind, enthüllt nur desto nachdrücklicher die tiefere Ebene der Handlung: der Tragödie eines Menschen, der an die Welt glaubt.

Der Spiegel wijdde een vrij lang stuk aan Hermans. Het is een weekblad, een beetje vergelijkbaar met *Elsevier* en *Vrij Nederland*, maar dan uitgebreider en van een hoger niveau. Wolfgang Höbel is al enige tijd redacteur van de cultuursectie van *Der Spiegel* en recenseert met name theater en muziek. Nu heeft hij zich echter verdiept in de literatuur van Hermans. Ook hij plaatst Hermans bij Camus en Sartre. *Die Dunkelkammer des Damokles* is volgens hem een grauw, maar ook humoristisch boek.

Ook in Luxemburg is een recensie verschenen geschreven door Michel Raus in *Lëtzebuurger Laud*. Dit is ook een nationale krant, maar helaas heb ik geen politieke stroming kunnen vinden. Raus noemt Mulisch en Nootboom als de twee grootste schrijvers van Nederland. Raus vindt het verhaal en de structuur van *Die Dunkelkammer* te complex om na te vertellen, maar doet alsnog een poging. Hij schrijft dat het boek gelezen kan worden als een thriller, maar dat er een diepere onderlaag is: de eigen identiteit, het beeld dat men van zichzelf vormt.

In de Zwitserse krant *Neue Zürcher Zeitung (NZZ)* schreef Dorothea Dieckmann een recensie. *NZZ* wordt niet alleen in Zwitserland gelezen, maar ook in andere Duitstalige landen. In de eerste alinea staat een foutje: *Unter Professoren* is niet de enige roman van Hermans die naar het Duits werd vertaald. De "grote drie" uit de Nederlandse literatuur zijn volgens Dieckmann Nootboom, Mulisch en Claus. Hermans probeert ze hier niet bij te scharen. Hij dankt zijn bekendheid in Duitsland aan Nootboom, vindt ze. Ze is positief over *Die Dunkelkammer des Damokles*:

Mit diesem Antihelden teilt der Leser von Anfang an die Prämissen eines Wahnsystems von eiserner Kausalität. Surreale Koinzidenzen, phantastische Versteckspiele und Verkleidungen, geisterhafte Figuren und Dialoge und eine verwirrende Kombination von Präzision und Lückenhaftigkeit bilden die Logik eines Kafka'schen Totentanzes, der jeden in Schuld verstrickt.

Dieckmann vergelijkt Hermans met Camus, maar ook nieuwe namen duiken op: E.T.A. Hoffmann, Kleist, Leo Perutz en Céline.

De laatste recensie die ik wil behandelen is die uit *Literaturen*. Dit is een literair tijdschrift dat maandelijks verschijnt. Het is niet alleen bedoeld voor literatuurwetenschappers; ook mensen die geen literatuur gestudeerd hebben kunnen dit blad lezen. Wolfgang Schneider heeft dit stuk geschreven. Het gaat niet alleen over *Die Dunkelkammer des Damokles*, maar ook over *Nie mehr schlafen* en *Au pair*. Hij vraagt zich allereerst af wat de lezer van *Au Pair* moet vinden. Hermans introduceert hij in de vierde alinea als de maker van *Die Dunkelkammer des Damokles* en dat boek vindt hij mysterieus zoals Kafka, pessimistisch à la Schopenhauer en agressief zoals Céline. Het werk krijgt de classificatie van zwarte romantiek gemixt met laconieke thrillerkunst.

Alle recensies gaan in op het ideaalbeeld van verzet-bezetter, van goed-kwaad, dat Hermans wilde doorbreken en de impact die *De donkere kamer van Damokles* daarom had in het naoorlogse Nederland. Jähner voegt daaraan toe dat "er zich onder de Duitsers, de moffen, ook niet alleen onsympathieke zoekgeraakte gedaanten bevinden". Ook wijst hij erop dat de nationaalsocialisten in Nederland tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog hun gang konden gaan.

4.1.3. Nie mehr schlafen

Nooit meer slapen volgde in 2002. Ik heb ook nog recensies gevonden die bij de eerste publicatie in 1982 verschenen. De lijst is wederom chronologisch geordend.

1. **Rolf Brockschmidt. "Roman einer Expedition". *Der Tagesspiegel*, 24-4-1982.**
2. * [Anoniem]. [Over: Hermans, Willem Frederik. *Nie mehr schlafen*. Tübingen, 1982]. *Bad Herrenalber Wochenspiegel*, 22-10-1982.
3. **Josef Quack. "Philosophie gegen nasse Füße". *FAZ boekbijlage*, 16-11-1982.**
4. * Heinz Schneider. [Over: Hermans, Willem Frederik. *Nie mehr schlafen*. Tübingen, 1982]. *Das Gute Buch: Lesezirkel-Bücherdienst*, 1982.
5. **Elisabeth Wehrmann. "Der Held - ein Clown : Willem Frederik Hermans : 'Nie mehr Schlafen'". *Die Zeit*, 28-1-1983.**
6. * [Anoniem]. [Over: Hermans, Willem Frederik. *Nie mehr schlafen*. Tübingen, 1982]. *Anzeiger für die Seelsorge*, januari 1983.
7. **B.v.M. "Expedition in den Urkonflikt". *NZZ*, zonder datum.**
8. Klaus Wilke. "Wie Kafka und Sisyphos". *Lausitzer Rundschau*, 22-6-2002.
9. Eva Magin-Pelich. "Ausgebremster Ehrgeiz". *Episteme*, 23-7-2002.
10. Karin Grossman. "Selbstentblößung". *Sächsische Zeitung*, 7/8-9-2002.
11. Torsten Seewitz. "Nie mehr schlafen". *Fragmentum.de*, 30-9-2002.
12. Erhard Schütz. "Empfehlungen von Erhard Schütz". *Das Magazin*, nr 9 2002.
13. **Wolfgang Schneider. "Manschetten aus Meteorit". *Frankfurter Allgemeine, Belletristik: 8-10-2002.***
14. Dorothea Dieckmann. "Und Gott würfelt doch : 'Nie mehr schlafen' : ein Roman von W.F. Hermans". *Neue Zürcher Zeitung*, 17-10-2002.
15. Christian Oelemann. [Over *Nie mehr schlafen*]. *Buchkultur.de*, oktober 2002.
16. Herman Wallmann. "Willem Frederik Hermans Das sadistische Universum". *Neue Promenade*, herfst 2002.
17. Sabine Weichelt. "Das Scheitern eines Ehrgeizigen". *Chemnitzer Zeitung*, 8-11-2002.
18. Bernhard Windisch. "Träume und Ängste". *Nurnberger Nachrichten*, 21-11-2002.
19. **Gustav Mechlenburg. "Wittgensteins Wollunterhose". *Die Tageszeitung*, 26-11-2002.**
20. **Hermann Wallmann. "Gelb wie Messing die Sonne : Expedition in die Sinnlosigkeit : Der Roman 'Nie mehr schlafen' von Willem Frederik Hermans". *Süddeutsche Zeitung*, 4-12-2002.**
21. Thomas Linden. "Niemand wartet am Nordkap". *Kölnische Rundschau*. 12-12-2002.
22. [Anoniem]. "Ein großer Auto raus Holland". *Münstersche Zeitung*, 14/15-12-2002.
23. TL. "Der Traum von der Unsterblichkeit". *Berliner Morgenpost*, 23-12-2002.
24. **Andreas Nentwich. "Unter der Mitternachtssonne wartet das Dunkel". *Die Zeit*, december 2002.**
25. Hermann Wallmann. "Der Kosmos als Gehirn und die Erde als der Tumor darin". *Basler Zeitung*, 3-1-2003.
26. Volkmar Mühleis. "Nie mehr schlafen". *Dradio.de*, 20-1-2003.
27. **Tanja Langer. "Mücken auf dem Mount Everest : Willem Frederik Hermans' großer Roman über das Scheitern von Expeditionen". *Die Welt*, 22-2-2003.**
28. Eckhard Faul. "Expedition in den Norden Norwegens". *Pirmasenser Zeitung*, 12-5-2003.
29. Peter Kapp. "Expedition ins Ich". *The Associated Press*, 3-7-2003.
30. Fokke Joel. "Issendorfs Ehrgeiz und Läuterung". *Neues Deutschland*, 2/3-8-2003.
31. Ditta Rudle. "Nie mehr schlafen". *Buchkultur*, augustus/september 2003.

32. [Anoniem]. "Willem Frederik Hermans – Nie mehr schalfen/Nooit meer slapen". *Die-leselust.de*, zonder datum.
33. [Anoniem]. "Nie mehr schlafen Willem Frederik Hermans." *Das Buch via literaturkritiken.de*, zonder datum.
34. Br. Gerold Zenoni. [Over: *Nie mehr schlafen*]. *Benediktische Monatsschrift*, 2003.

Ook van dit boek zal ik alleen de langste recensies bespreken die in nationale kranten zijn verschenen. Deze kranten zijn bij *Die Dunkelkammer des Damokles* reeds besproken.

De eerste recensie is afkomstig uit *Der Tagesspiegel*. De titel geeft de classificatie van de roman eigenlijk al weer: een expeditie-roman. Brockschmidt vindt het een typische roman voor Hermans: sarcastisch, humoristisch en "met een voorliefde voor het groteske". Hij vindt Hermans één van de belangrijkste Nederlandse schrijvers en is daarom blij met de verschijning van *Nie mehr schlafen*. Hij verwijst naar de publicatie van *Die Tränen der Akazien* en zegt daarover dat de vertaling waarschijnlijk te laat was gemaakt. De Tweede Wereldoorlog doet er niet meer toe, lijkt hij te willen zeggen, en hij wenst dan ook dat het nieuwere werk van Hermans (*Onder Professoren* en *Uit talloos veel miljoenen*) vertaald zal worden.

In *FAZ* verscheen een recensie van Joseph Quack. Hij noemt Hermans "meester van de desillusie". Hermans vertelt bovenal een spannend reisverhaal. Op de tweede plaats komen de scherpzinnige dialogen en de eerezucht van de wetenschapper. De recensent wijst op de ideeën van Wittgenstein en Freud waarmee in de roman gespeeld wordt. De interpretatie die Hermans de lezer biedt doet Quack denken aan Kierkegaard en Sartre.

In *Die Zeit* schreef Elisabeth Wehrmann het volgende:

Hermans läßt ihn mit leiser Ironie im Kreis gehen. Durch kafkaeske Labyrinth der Wissenschaft und ihrer Torhüter (...) in die von Menschen und Zivilisation unberührte Landschaft der Moore, Wildwasser, Felswände und Abgründe.

Verder zegt ze dat zijn boek gelezen kan worden als "een parabel over de ontoegankelijkheid van de wetenschap" of als "een satire op de eerezucht". Ook staat er aan het einde dat Rosemarie Still moeite had een uitgever te vinden voor Hermans' werk en dat het zeker niet gemakkelijk zal zijn geweest het boek correct te vertalen.

B.v.M. vindt Hermans samen met Mulisch en Nooteboom de belangrijkste schrijver. *Nie mehr schlafen* vindt de recensent "overweldigend minutieus". De existentiële vragen doen hem "in hun zwaarte en doordringendheid denken aan Beckett". Hij vindt dat Hermans alles goed binnen de banen leidt: de pathos wordt niet overdreven, de diepe vragen worden in een realistische omgeving geplaatst en blijven altijd verbonden aan het Oedipusthema.

In 2002 verschijnt een nieuwe reeks recensies. In de nationale dagbladen verschijnt de eerste in *FAZ*. Andreas Netwich noemt in tegenstelling tot de eerdere Duitse recensenten de passage waarin omschreven wordt hoe Alfreds moeder haar werk als literair criticus volbrengt. Verder acht hij het mogelijk dat Hermans semi-autobiografisch heeft geschreven en Alfred eigenschappen heeft gegeven die hij bezat toen hij net zo oud was. Een samenvatting van het verhaal beslaat het grootste gedeelte van de recensie. Aan het einde geeft hij aan dat *Die Dunkelkammer* de vraag stelde wat goed is en wat kwaad en dat *Nie mehr schlafen* meer gaat over de "karige opbrengst van het objectief herkenbare."

De tweede recensie verschijnt in *Die Tageszeitung*. Opmerkelijk vind ik dat Gustav Mechlenburg W.F. Hermans hierin internationaal erkend noemt, maar dat hij in Duitsland amper gelezen is. Is het niet zo, dat de meeste vertalingen pas na zijn dood op gang kwamen of succes kregen? Ook noemt hij de eerdere Duitse vertalingen van Hermans' werk niet. *Nie mehr schlafen* noemt hij een tijdloos, filosofisch werk.

Hermann Wallmann heeft weer een recensie geschreven in *SZ*. Hij vindt het een "wilde roman, die alle echte genreconventies achter zich laat" en een "esthetische triomf over het absurde! Een roman met de fijne en fijnste correspondenties en motieven". De vertaling verdient groot respect. De laatste recensie die ik bespreek is van Tanja Langer en verscheen in *Die Welt*. Ook zij besteedt een groot gedeelte van de recensie aan de bespreking van het plot. Ze vindt dat Hermans het landschap levendig krijgt met weinig woorden; hij schrijft "ademloos en pakkend over de lichamelijke inspanningen" van de mannen en "met droge humor over de psychische stress". Ook weet Hermans twee dingen goed in contrast te brengen:

Durch die geschickte Anlage seines Helden kontrastiert Hermans selbst Extreme: die Wissenschaftlichkeit als Form der Welterfassung und die außerordentliche Subjektivität dessen, der sie betreibt.

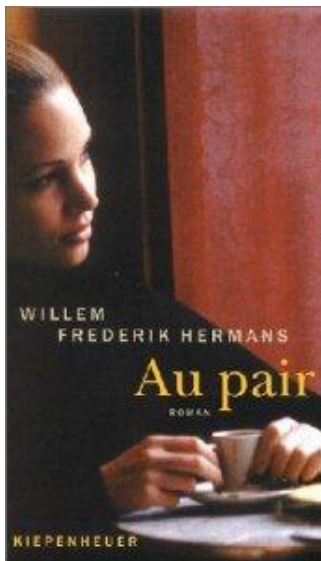
4.1.4. Au Pair

Een jaar na *Nie mehr schlafen* verscheen *Au Pair*. Deze roman heeft ook veel aandacht gekregen in de kranten:

1. Bernd Berke. "Eine junge Frau im Labyrinth der Erwartungen". *Westfälische Rundschau*, 23-8-2003.
2. Clemens Ruthner. "Schweinestall Paris". *Der Standard*, 30-8-2003.
3. Klaus Wilke. "Hühneraugen als Liebestöter". *Lausitzer Rundschau*, 30/31-8-2003.
4. Arno Widmann. "Vom Nachttisch geräumt". *Perlentaucher.de*, 3-9-2003.
5. Holger Schlodder. "Der Autor als Strippenzieher". *Darmstädter Echo*, 15-9-2003.
6. Peter Stamm. "Göschchen als literarischer Fixpunkt und Metapher". *Urner Wochenblatt*, 20-9-2003.
7. Eva Magin-Pelich. "Hermans Verwirrspiele". *Episteme*, 30-9-2003.
8. [Anoniem]. "Willem Frederik Hermans: "Au Pair"". *Egotrip.de*, 3-10-2003.
9. [Anoniem]. "Geheimnis einer fremden Familie". *Thüringische Landeszeitung*, 4-10-2003.
10. Marion Lühe. "Der alte Mann und das Mädchen". *Rheinischer Merkur*, 9-10-2003.
- 11. [Anoniem]. "Eine Frau muss zuhören". *Der Spiegel*, 13-10-2003.**
12. Dorothea Dieckmann. "Paulina und das Dilemma des verliebten Autors : Willem Frederik Hermans' Roman 'Au pair'". *Neue Zürcher Zeitung*, 22-10-2003.
- 13. Gunther Nickel. "Alles verdrängt : Willem Frederik Hermans erzählt hochraffiniert die Geschichte einer ganz und gar durchschnittlichen Frau". *Die Welt*, 25-10-2003.**
14. Almut Cieschinger. "Milde statt Sarkasmus – Willem Frederik Hermans Spätwerk <<Au Pair>>. *Onbekend*, oktober 2003.
15. AP. "Pauline und der Geldkoffer". *Straubinger Tagblatt*, 19-11-2003.
16. Ulf Heise. "Spannung bis zum Zerreißen". *Märkische Allgemeine Postdamer Tageszeitung*. 22/23-11-2003.
17. Dirk Schümer. "Blonder Lichtblick in einem sadistischen Universum". *FAZ*, 29-11-2003.
18. Martin Droschke. "Mordsgeld". *Kommune*, oktober/november 2003.

19. Christine Kalss. "Wahrheit und Betrug". *Maxima*, november 2003.
20. Martin Droschke. "Manisch streitsüchtig". *Stadt Revue Köln Magazin*, november 2003.
21. Martin Droschke. "Marionetten in einem Spiel". *Onleesbaar*, 6-12-2003.
22. Emmanuel von Stein. "Das Jucken in der Achselhöhle". *Kölner Stadt-Anzeiger*, 16-12-2003.
23. Almut Cieschinger. "Junge Niederländerin auf einer seltsamen Irrfahrt". *Rhein-Zeitung*, 31-12-2003.
24. Ralf Pannowitsch. "Chronik eines angekündigten Fortgangs". *Onleesbaar*, 2003.
25. * Thomas Steinherr. "Willem Frederik Hermans : Au pair" *Bücherei Aktuell*, 2003.
26. [Anoniem]. "Paris-Roman". *Oldenburgische Volkszeitung*, 2-1-2004.
27. Karin Grossman. "Die Wirklichkeit spricht nicht". *Sächsische Zeitung*, 3-1-2004.
28. Bernhard Windisch. "Die Reisenfrau von Paris". *Nürnberger Nachrichten*, 7/8-2-2004.
29. Katrin Zabel. "Alte Männer und ein junges Mädchen". *Textem.de*, 27-2-2004.
30. **Verena Auffermann. "Der General und das Mädchen : Willem Frederik Hermans verirrt sich in einer Kolportage". *Süddeutsche Zeitung*, 19-3-2004.**
31. Malvine Gradinger. "1,92 Meter groß und blond : 'Au pair': Willem Frederik Hermans' Holländerin in Paris". *Münchener Merkur*, 6-9-2004.
32. Zenoni, Br. Gerold. Eerste stuk onleesbaar... "literarischer Fixpunkt und Metapher". *Zonder bron*, zonder datum.

Omdat het net als de twee voorgangers veel aandacht heeft gekregen bespreek ik de recensies uit een aantal nationale kranten.

Der Spiegel heeft dit keer een wat kortere recensie gepubliceerd. De recensent wijst op de overeenkomsten tussen Hermans' personages: ze hebben allemaal een doel, maar alles verhindert hen dit te bereiken. Ook bij Paulina is dit het geval. Verder schrijft de recensent dat Paulina de gelaten stemming van Hermans eind zestig belichaamt. Ook Verena Auffermann ziet overeenkomsten tussen Hermans' karakters: ze vervullen grote opdrachten, maar jagen eigenlijk hun eigen roem na. Omdat de personages geen uitgesproken wil hebben, bestempelt men Hermans als nihilist. In *Au Pair* laat Hermans uitgebreid zien wat hij weet van de Franse literatuur uit de negentiende eeuw. Daardoor lijkt volgens Auffermann de roman zich eerder in die eeuw af te spelen dan in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Ze vindt het geen roman die iets nieuws aansnijdt: Joris-Karl Huysmans heeft reeds goed geschreven over dit onderwerp. Ook vindt ze de roman te veel verhaallijnen hebben: hij wil niet alleen het verhaal van Paulina beschrijven, maar nog meer, waardoor het een colportage wordt. Ze noemt het een "Patchwork voor de begerige lezers" die alles

in elkaar vervlecht. De recensie oordeelt niet erg positief: volgens Auffermann is Hermans hier zijn originaliteit vergeten en vertelt hij te dwingend. De algehele toon van het stuk is spottend.

De recensie in *Die Welt* maakt onder andere een vergelijking tussen *Die Dunkelkammer* en *Au Pair*. Gunther Nickel vindt het thema bij allebei de vraag wat goed is en wat fout. Bij beide boeken blijft aan het einde de vraag wat nu goed is en wat fout onbeantwoord. De vragen worden gesteld en het is aan de lezer ze te beantwoorden. Hij is zeer positief over Hermans' werk; Nooteboom schreef in het nawoord van *Die Dunkelkammer* dat de Nederlandse literatuur ondenkbaar is zonder Hermans, maar Nickel vindt dat dit in een mondiaal perspectief getrokken moet worden. Minstens vier romans zijn niet minder dan meesterwerken van de wereldliteratuur te benoemen.

4.1.5. Die Tränen der Akazien

In 2005 verscheen opnieuw een vertaling van *De tranen der acacia's*. Dit boek heeft weinig belangstelling genoten. Van de recensies heb ik de helft terug kunnen vinden.

1. * Peter W. Jansen. "Zeit zu sterben : nach 20 Jahren auf Deutsch : 'Die Tränen der Akazien' von Willem Frederik Hermans". *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25-3-1969.
2. **Alban Nikolai Herbst. "Die Dschungel: Die Tränen der Akazien: der Rezensent und die Kleider des Kaisers". *Anderswelt*, 4-4-2005.**
3. **Wolfgang Schneider. "Wenn kein Spatz vom Dach fällt". *FAZ*, 27-4-2005.**
4. Dorothea Dieckmann. "Reise in den Abgrund". *Neue Zürcher Zeitung*, 3-5-2005.
5. Rok. "Amsterdam und der Krieg". *Rheinischer Merkur*, 7-7-2005.
6. Robin Detje. "Verlempertes Leben". *Süddeutsche Zeitung*, 4-8-2005.

De eerste vertaling in 1968 noemde een criticus "een stuk Kahlschlag-Nihilismus dat te laat was verschenen en daardoor zijn werking had gemist". Alban Nikolai Herbst (pseudoniem voor Alexander Michael von Ribbentrop) is allesbehalve positief over *Die Tränen der Akazien*. In de titel staat het woord 'Dschungel', dat sjoemelaar of leugenaar betekent. Herbst zegt dat hij voor hij deze recensie schreef een mail ontving. In deze mail wordt hij gewaarschuwd over oordelen over het boek: de stilistische onnauwkeurigheden zouden niet zijn veroorzaakt door Hermans, maar door de vertaalster. Hermans zou namelijk tegen vertalingen van zijn werk zijn geweest, omdat het onvertaalbaar zou zijn. Daarom moet niet Hermans, maar de vertaalster de schuld krijgen. Herbst antwoordt vervolgens dat niet alles aan de vertaalster te verwijten valt: de vreemde tijdswisselingen en ongeloofwaardige karakterschetsen zijn niet haar schuld. Hij spreekt van de kleren van de keizer: omdat Hermans bekend staat als een uitstekende schrijver, is het voor veel mensen soms lastig te zeggen dat ze één van zijn werken dramatisch slecht vinden. Er staat niet bij vermeld wie de mail naar Herbst had gestuurd.

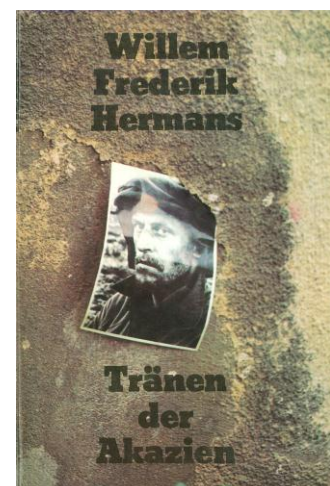
Wolfgang Schneider begint zijn artikel met de goede ontvangst van *De donkere kamer* in Duitsland een paar jaar geleden. Ook noemt hij de uitgave van *Au Pair* in 2003: een teleurstelling, vindt hij, omdat de roman te geconstrueerd is. Met *De tranen der Acacia's* brak Hermans de conventie dat iets alleen goed of fout kon zijn in de Tweede Wereldoorlog. Hij vat het verhaal kort samen. Hij vergelijkt het werk met *L'Étranger* van Camus en plaatst Hermans in dezelfde existentialistische traditie. Over het thema zegt Schneider:

Die Unverständlichkeit der Welt ist ein großes Thema dieses Autors.
(...) Die Geschehnisse lassen verschiedene Deutungen zu, und die Unterdrücker geben ebenso klägliche Figuren ab wie die Unterdrückten.

De recensent vindt dit boek niet Hermans' beste; het duurt lang voordat je als lezer wordt meegetrokken in het verhaal. Hij vindt het soms wat langdradig, iets dat niet past in de stijl die Hermans hanteert. Hierdoor ontstaat er soms onevenwichtigheid in de compositie en een klungelig gebruik van metaforen. *De tranen der acacia's* kan daarom beter als een voorstudie voor *De donkere kamer* worden gelezen.

4.1.6. Unter Professoren

In 1986 verscheen de vertaling van *Onder Professoren*, gemaakt door Helga van Beuningen en Barbara Heller. De vertaling verscheen bij een Zwitserse uitgeverij: Diogenes Verlag. Deze uitgeverij ging zich in de jaren zestig specialiseren in de uitgave van klassiek proza uit de twintigste eeuw. Begin jaren tachtig was er onenigheid binnen de uitgeverij en verloor ze aanzien. In de jaren die erop

volgden herstelde dit aanzien zich langzaam weer. Helga van Beuningen is een bekende vertaalster en heeft diverse romans van onder andere Margriet de Moor en A. F. Th. Van der Heijden naar het Duits overgezet. Over Barbara Heller is geen informatie te vinden. Ik heb twee van de drie recensies kunnen vinden:

1. * Beatrice Eichmann-Leutenegger. "Professoren, Rehrücken und Schäferstündchen : Willem Frederik Hermans : 'Unter Professoren'" *Neue Zürcher Zeitung*, 30-11-1986.
2. Rolf Grimminger. "Nobelpreis für Professor Dingelam". *Süddeutsche Zeitung*. 21-1-1987
3. Agnes Hübner. "Verblichene Reizworte : der Roman 'Unter Professoren' des Holländers W.F. Hermans". *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6-2-1987.

Rolf Grimminger spreekt eerst over Hermans' stijl. Hij vindt het beeldspraak, die het alledaagse uitbeeldt. Alles wat er gebeurt zou evengoed niet of anders kunnen gebeuren.

Der Autor wird zum Beobachter, die Sprache zum Widerspiegelung und der Roman zum Dokument von Beliebigem. Doch erschöpft er sich nicht darin.

Grimminger heeft dus vooral bewondering voor de alledaagsheid die hier zo treffend wordt weergegeven en geen moment voor verveling zorgt.

Agnes Hübner is freelance criticus en journaliste schrijft ze onder andere voor *FAZ* en *Die Zeit* over kunst en literatuur. Ze is niet erg te spreken over *Unter Professoren*. De studentenopstand vindt ze een lastig bruikbare historische gebeurtenis; het is anno 1986 wat oudbollig. Ook schrijft ze:

Unentschieden zwischen der Beschreibung des Absurden im gesellschaftlichen Leben und der Persiflage auf den Lehrbetrieb, in langatmigen Ausführungen über verblichene Reizworte und Kalauern über studentische Forderungen, bringt Hermans uns seine betrübliche Einsicht auf betrübliche Weise nahe.

Ze schrijft niets over Hermans' stijl die Grimminger zo bewondert. Grimminger heeft op zijn beurt geen mening gegeven over de keuze om het verhaal af te laten spelen tijdens de studentenopstand. *Unter Professoren* is dus, net als *Die Tränen der Akazien*, minder goed ontvangen. De recensenten vinden de setting niet goed, een wat oudbollige gebeurtenis in de Nederlandse geschiedenis. Ze zijn meer te spreken over Hermans' stijl en de treffende bewoordingen van de alledaagsheid.

Wat ik voorlopig kan concluderen is dat Hermans in de twintigste eeuw op weinig Duitse belangstelling kon rekenen. In deze eeuw zijn vooral *Die Dunkelkammer des Damokles*, *Nie mehr schlafen* en *Au Pair* veel gerecenseerd. *Die Tränen der Akazien* en *Das heile Haus* hebben aanzienlijk minder besprekingen gekregen. Hermans wordt met veel canonieke schrijvers vergeleken en in een existentialistische traditie geplaatst. Meer hierover volgt in mijn verdieping (hoofdstuk vijf).

4.2.Engelstalige receptie

4.2.1. Vertalingen

- 1961: "The house of refuge" ("Het behouden huis"). Vertaald door Estelle Debrot. Verschenen in *Odyssey review*, nr 1.
- 1962: *The Darkroom of Damocles (De donkere kamer van Damokles)*. Vertaald door Roy Edwards. Heinemann, London Melbourne Toronto.
- 1966: Herdruk "The house of refuge" (1961). Verschenen in *The world of modern fiction: European*. Simon & Schuster, New York.
- 1969: "Streetscene" ("Hypnodrome"). Vertaald door Manfred Wolf. Verschenen in: *Change of Scene. Contemporary Dutch and Flamish poems in English translation*. Twowindows Press, San Francisco.
- 1970: "The fossil". (Uit: *Een landingspoging op Newfoundland*). Vertaald door Roy Edwards. Verschenen in *Writing in Holland and Flandres* nr 29.
- 1970: ["Op de Etna"] (uit: *Het sadistische universum*). Vertaald door Roy Edwards. Verschenen in *Writing in Holland and Flandres* nr 29.
- 1982: "W.F.Hermans: an english sampler" ("Een tourist"). Vertaald door Paul Vincent. Verschenen in *Dutch Crossing* nr 16.
- 1991: "The Way Steak Used to Taste" (Uit: *De laatste roker*). Vertaald door Hilly mc Givern. Verschenen in *Nice People. A Collection of Dutch Short Stories*.
- 2006: *Beyond Sleep. (Nooit meer slapen)*. Vertaald door Ina Rilke. Harvell Secker, London.
- 2007: *Beyond Sleep (Nooit meer slapen)*. Vertaald door Ina Rilke. The Overlook Press, New York; Woodstock.
- 2007: *The Darkroom of Damocles (De donkere kamer van Damocles)*. Vertaald door Ina Rilke. Harvill Secker, Londen.
- 2008: *The Darkroom of Damocles (De donkere kamer van Damocles)*. Vertaald door Ina Rilke. The Overlook Press, New York; Woodstock.

Ik heb recensies gevonden van *The Darkroom of Damocles* (1962, 2007, 2008) en *Beyond Sleep* (2006, 2007). Degene die ik terug heb kunnen vinden zal ik hieronder bespreken.

4.2.2. The Darkroom of Damocles (1962)

Zowel de eerste Franse als de eerste Engelse vertaling van De donkere kamer verschenen in 1962. De uitgeverij in het Verenigd Koninkrijk was Heinemann, uitgever van canonieke werken zoals die van Chinua Achebe. Ook heeft het veel buitenlandse werken laten vertalen. De vertaling werd gemaakt door Roy Edwards, die ook Max Havelaar vertaalde. Er zijn veel recensies verschenen:

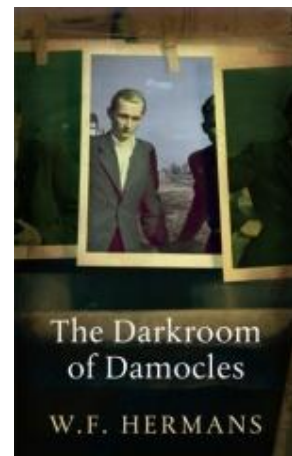
1. *[anoniem][Over: Hermans, Willem Frederik. The dark room of Damocles. London [etc.] *John O'London's weekly*, 3-5-1962.
2. *Rivers Carew. "Fiction from Holland". *The Irish Times*, 5-5-1962.
3. *[anoniem][Over: Hermans, Willem Frederik. The dark room of Damocles. London [etc.] *Daily Telegraph*, 11-5-1962.
4. * Neal Ascherson Tall. "Devilish". *The New Statesman*, 11-5-1962.
5. * D. P. "Dutch hero". *Oxford Times*, 11-5-1962.
6. * Francis Hope. "Good clean blood". *The Spectator*, 11-5-1962.
7. * [anoniem][Over: Hermans, Willem Frederik. The dark room of Damocles. London [etc.] *Eastern Daily Press*, 11-5-1962.
8. * [anoniem]. "Through a lens sharply". *The Times Literary Supplement*, 11-5-1962.
9. * [anoniem]. "A quick glance..." *The Evening Chronicle*, 12-5-1962.
10. * R. N. "A black book". *The Scotsman*, 12-5-1962.
11. * [anoniem]. "Fiction". *Guardian Journal*, 17-5-1962.

12. * [anoniem]. "Intrigue : in queen Anne's day". *The Evening Gazette*, 19-5-1962.
13. * [anoniem]. "A life without life". *The Tribune*, 25-5-1962.
14. * [anoniem]. [Over: Hermans, Willem Frederik. The dark room of Damocles. London [etc.]. *Sphere*, 26-5-1962.
15. * [anoniem]. "Grim days of war". *Evening Herald*, 1-6-1962.
16. * Louis Johnson. "Dark journeys by blue passport". *New York Herald Tribune*, 3-11-1962.

Helaas heb ik van geen enkele recensie een kopie terug kunnen vinden. Opvallend is dat de recensies snel achter elkaar volgden, met uitzondering van nummer zestien. Een korte tijd was er dus veel aandacht, die na twee maanden ook weer was weggezak. Kranten als *The Irish Times*, *The Daily Telegraph*, *The Times* en *The Scotsman* worden veel gelezen. Desondanks heeft deze vertaling niet veel succes gehad: er werden driehonderd exemplaren verkocht en de rest werd vernietigd (Glerum).

4.2.3. The Darkroom of Damocles (2007)

De vertaling die in 2007 verscheen van De donkere kamer heeft meer succes. Volgens Joost Glerum is deze vertaling ook aanzienlijk beter. Ina Rilke heeft verschillende prijzen gewonnen voor haar vertalingen, zoals de Vondelprijs (voor het werk van Cees Nooteboom en Margriet de Moor), de Scott Moncrieffprijs en de Vlaamse Cultuurprijs. De afgelopen twintig jaar heeft ze meer dan 25 boeken vanuit het Nederlands en Frans naar het Engels vertaald. Het werk verscheen bij Harvill Secker. In 2005 zijn Secker & Warburg en Harvill Press samengegaan tot Harvill Secker. Beide uitgeverijen hebben een lange geschiedenis, waarin ze bijvoorbeeld Orwell, Coetzee, Grass en De Beauvoir gepubliceerd hebben. In de catalogus van de Amerikaanse uitgever stond iets opvallends bij *The Darkroom of Damocles*: het zou uit het Duits vertaald zijn. Op de achterkant van het boek zijn citaten van Milan Kundera, Roddy Coyle en J.M. Coetzee afgedrukt. De laatste twee zijn citaten van de recensies over *Beyond Sleep*. *The Darkroom of Damocles* is verschenen als e-book, hardcover en paperback. Het boek werd genomineerd voor de Oxford Weidenfeldprijs in het Verenigd Koninkrijk en voor de award voor de best vertaalde fictie in de Verenigde Staten. Ik heb zes Britse recensies gevonden en heb ze chronologisch geordend. Alleen de laatste recensie is Amerikaans.

1. Eileen Battersby. "Ambivalent reflections in a wartime hall of mirrors". *The Irish Times*, 2-6-2007.
2. Paul Binding. "Fugitive Lover." *The Times Literary Supplement*. 8-6-2007.
3. Vinocour, John. "The sounds of silence in noisy, literary Europe". *International Herald Tribune*, 10-7-2007.
4. Michael Pye. "Hostages to Fortune". *The Scotsman*, 23-6-2007.
5. Stuart McGurk. "The Darkroom of Damocles". *Financial Times*, 11-8-2007.
6. Neel Mukherjee. "'A Dutch Classic to Rival Camus". *The Telegraph*, 13-9-2007.
7. Michael Orthofer. "The Darkroom of Damocles". *Complete Review*, datum onbekend (2007-2008).
8. Chad W. Post. "The Darkroom of Damocles". 3%: Best Translated Book 2008 shortlist, 15-1-2009.

Een aantal kranten dat in 1962 *The Darkroom* had gerecenseerd heeft nu weer een artikel gepubliceerd. De artikelen zijn dit keer meer verspreid verschenen.

Eileen Battersby is heeft een dubbele reputatie: enerzijds wordt ze bewonderd, anderzijds gevreesd. *The Irish Times* is een toonaangevend dagblad en valt vaak in de prijzen. De oplage van de

krant ligt al een aantal jaar rond de 119.000. Battersby is erg te spreken over *The Darkroom of Damocles*:

The theme may not be all that new, but the great post-war Dutch writer WF Hermans, author of the classic *Beyond Sleep* (1966), takes it and spins a deadly serious, quasi-comic surrealist yarn, brilliantly well translated by Ina Rilke, who ensures non nuance is lost (...)

Ook vindt ze het verhaal thrillerachtig. De kracht ervan ligt volgens haar in de ambivalentie omtrent Dorbeck. Verder besteedt ze kort aandacht aan Hermans' leven en de verschijning van *Beyond Sleep*. Ze vergelijkt *The Darkroom* met *The Tin Drum* van Günter Grass en Kafka.

Een kleine week later verschijnt in *The Times* de recensie van Paul Binding. *The Times* is één van de belangrijkste bladen van het Verenigd Koninkrijk. De oplage ervan is mij niet duidelijk; cijfers die ik vind lopen van 400.000 naar 617.000 exemplaren. Paul Binding heeft Engelse literatuur aan Oxford University gestudeerd en is criticus, cultureel historicus, dichter en schrijver. Ook Binding noemt *Beyond Sleep*: "Those photographs (...) haunt *The Darkroom of Damocles*, as other photographs do W. F. Hermans's fine novel, *Beyond Sleep* (1966)." Volgens Binding moeten we *The Darkroom* niet zien als een oorlogsroman, maar eerder als een verhaal waarin de oorlog de perfecte omgeving vormt "to exercise his [Hermans, M.P.] disillusioned view of human nature, his refusal of befogging idealisms." Over de vertaling zegt hij: "To read this novel in Ina Rilke's sensitive, supple English is a literary experience of the rarest kind."

John Vinocur gaat in op het gebrek aan kennis over andere literaire systemen: het is allesbehalve vanzelfsprekend dat een Tsjechische schrijver in Duitsland wordt gelezen als hij in Tsjechië een bestseller is. Hierna vertelt hij over *The Darkroom of Damocles*, dat in Duitsland en Frankrijk goed ontvangen werd. Hij gaat in op de recensie van Milan Kundera. Vinocour vindt Hermans' boek zeer goed, maar het grootste gedeelte van de recensie gaat over de dominerende Engelse literatuur. Hij vraagt zich af waarom er niet eerder een vertaling was verschenen: hij weet dus niet van de vertaling in de jaren zestig. Hij is blij dat landen steeds meer interesse tonen voor elkaars literatuur, maar schetst al met al een niet erg optimistisch beeld.

Ook Michael Pye schrijft in *The Scotsman* dat *The Darkroom of Damocles* meer is dan een oorlogsroman: "It's a book about how we make sense of experience and the world or, rather, how a man called Henri Osewoudt fails to do just that." Je kunt het lezen als een thriller, maar zult na lezing verbaasd zijn. Net als Battersby vestigt Pye aandacht op de ambiguïtet. Verder is ook deze recensent zeer te spreken over de vertaalkwaliteiten van Rilke. Pye is de derde recensent die zeer lovend is. *The Scotsman* heeft overigens een oplage van 45.000.

Het stukje in *Financial Times* is erg kort, maar wel positief:

This is both an existential romp and a witty parable for how events can seem sane in war time, but mad after. Written in dry, delicate style, it reveals an author whose work could do with more exposure.

(McGurk)

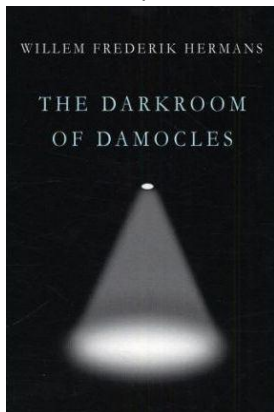
Ook kort is de recensie van Mukherjee. Hij is recensent voor verschillende grote Britse kranten en heeft gestudeerd aan zowel Oxford als Cambridge. Over de vertaling schrijft deze iets opmerkelijks:

The Darkroom of Damocles, published in the Netherlands in 1958, was first issued in an English translation in 1962, although Harvill Secker would like us to believe that this new translation, by Ina Rilke, is the first time the work has been available in English.

Verwonderlijk is ook dat Mukherjee spreekt over de grote drie zijnde Mulisch, Hermans en Nooteboom. Waar is Reve? Dorbeck heeft volgens de recensent trekken van Bulgakovs' duivel. Verdere vergelijkingen worden getrokken met de Franse existentialisten Camus en Sartre. Mukherjee

vindt dit een roman over “the human condition, effortlessly disguised as a thriller.” *The Daily Telegraph* heeft overigens een oplage van 550.000 exemplaren.

Een klein overzicht van recensies vond ik op de site *Complete Review*. Hier heeft Michael Orthofer, oprichter van *Complete Review*, zelf ook een recensie geschreven. 3% verwijst in hun

artikel naar deze recensie. Orthofer vindt het motief fotografie “a nice novelistic touch as they constantly reappear, open to interpretation despite ostensibly being reproductions of reality. But things aren't always what they seem.” Hij vindt het verhaal zowel absurd als realistisch, het plot erg goed en de karakters mooi uit de verf komen. Vooral typisch Nederlandse aspecten zijn uitstekend omschreven. Het boek classificeert hij, net als veel andere recensenten, als: “both war-time thriller and metaphysical mystery. It leaves the reader with an uneasy feeling, but it's a worthwhile ride.”

De enige Amerikaanse recensie die ik heb gevonden is van 3%, die het boek nomineerde als best vertaalde boek van 2008. Deze recensie is een compilatie van informatie die bij The Foundation for the Production and Translation of Dutch Literature, NLPVF en Michael Orthofer te vinden was over Hermans' leven, zijn oeuvre, de thematiek en de laatste alinea's van de recensie die ik hierboven beschreven heb. Ik vind het opvallend dat ze niks zeggen over de kwaliteit van de vertaling.

4.3.3. Beyond Sleep (2006)

Beyond Sleep was verschenen voor *The Darkroom of Damocles*. In 2006 was de vertaling van Ina Rilke af en verscheen het bij Harvill Secker, dezelfde uitgever dus. De vertaling is gebaseerd op de vijftiende druk, waarin Hermans ongeveer 250 aanpassingen in de tekst had doorgevoerd. Van *Beyond Sleep* is zowel een hardcover als een paperbackeditie uitgegeven. Ook is er een 'kindle edition' te koop op Amazon: een e-book. Ik heb een aantal recensies gevonden. De eerste acht recensies zijn verschenen in het Verenigd Koninkrijk en Ierland. De laatste twee zijn Amerikaanse recensies. Iedere groep is chronologisch geordend.

1. Micheal Pye. “Dutch Master”. *Bookforum.com*, Juni-Juli-Augustus 2007.
2. Michel Faber. “A Pioneer from the domain of fish”. *The Guardian*, 15-7-2006.
3. Ian Brunskill. “The plodder from the polders”. *The Times*, 15-7-2006.
4. Brian Morton. “Translation takes us to the limits of land and language”. *Sunday Herald*, 23-7-2006.
5. Paul Binding. “Visions of a nerd in the North”. *The Independent*, 28-7-2006.
6. Eileen Battersby. “Second coming of a European Master”. *The Irish Times*, 28-7-2006.
7. Patrick Flanery. “Light at midnight”. *The Times Literary Supplement*, 1-12-2006.
8. John Self. “W.F. Hermans: Beyond Sleep.” *Asylum*, 14-2-2008.
9. Michael Orthofer. [Beyond Sleep]. *Complete Review*, datum onbekend (2006-2008).
10. Willem Otterspeer. “A Literary Geological Shift”. *The Wall Street Journal*, 7-7-2007.
11. Karan Mahajan. “Victims of Science”. *The New York Sun*, 17-8-2007.

De Amerikaanse recensies zijn later verschenen dan de Britse en Ierse, omdat de Amerikaanse versie pas in 2007 in de boekhandel lag.

Michael Pye heeft ook *The Darkroom* gerecenseerd in *The Scotsman*. “Dutch Master” is verschenen op een boekenforum. Dit *Bookforum* heeft interviews, video's, essays en recensies op de site staan. Ik weet niet hoe bekend deze site is. Pye zegt over *Beyond Sleep*: “It has the energy and ruthlessness of farce and a terrifying deadpan style, and it ends in appalling catastrophe. What's more, it is entirely unfamiliar.” Hermans' uitweidingen over onder andere Wittgenstein zijn precies lang genoeg en passen in het geheel. Het lijkt te zijn geschreven in een rustige, eenvoudig te volgen

stijl, maar dit is slechts schijn: “you realize you’re caught in a forward tush that moves very much like anger.” Hermans’ humor wordt existentialistisch genoemd en vergeleken met die van Céline. Verder raadt hij aan dit werk te lezen voor *The Darkroom*, omdat de lezer dan alvast kan wennen. De vertaling tenslotte vindt hij erg goed gemaakt.

Fabers recensie is gematigd positief. Michel Faber is in Nederland geboren en was daarom in staat de vertaling van Ina Rilke te vergelijken met het origineel. Hij vindt dat Rilke goede oplossingen heeft bedacht om Hermans “unadorned style” over te laten komen, maar vindt de toon over het algemeen te stijf en formeel geworden. Soms is er ook sprake van dubbelzinnigheden. In vergelijking met *De donkere kamer van Damokles* vindt hij *Nooit meer slapen* wat rustiger, grappiger en minder verontrustend. Het pessimisme van Hermans, dat hij vergelijkt met dat van Kafka, is minder aanwezig in *Nooit meer slapen*. Om deze redenen vindt hij *Beyond Sleep* niet zo sterk als andere verhalen van Hermans. Ook wijst hij nog op de pogingen van de eerste uitgever van *The Darkroom* om de publicatie in 1962 snel uit de databanken te doen verdwijnen.

Ian Brunskill heeft net als een aantal andere recensenten dat ik hiervoor besproken heb gestudeerd aan Oxford. Hij werkt al een paar decennia bij *The Times* als politiek commentator en literair criticus. Brunskill vindt deze roman op werk van Kafka lijken: “[A] Kafkaesque comedy of setbacks and misunderstandings.” Ook vestigt hij aandacht op het tegengeluid van Hermans in de Nederlandse maatschappij van de jaren zestig:

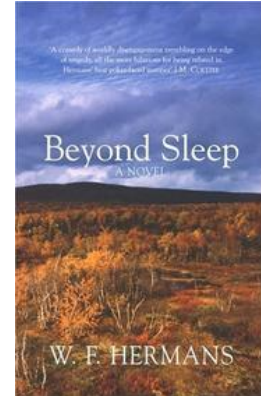
Dutch complacency, Dutch provincialism, Dutch reluctance to face the big questions in life: the Dutch novelist Willem Frederik Hermans disliked many things about his native land.

Brian Morton maakt allereerst een spelfout: *Nooit meer slapen* in plaats van *Nooit meer slapen*. Hij heeft het boek in de jaren zeventig met behulp van een woordenboek al gelezen, maar vond de stijl en humor toen ouderwets en vreemd. Nu leest hij het werk in de Engelse vertaling. Hij vindt het plot simpel, maar de onderlaag erg interessant; hij weidt uit over de opvattingen over taal die uit de roman blijken. Hij sluit af met de opmerking dat dit één van Europa’s beste na-oorlogse romans is. Paul Binding vindt Alfred een nerd, nergens toe in staat en onvoorbereid, die de lezer toch wel kan waarderen en waarmee hij zich kan identificeren. Binding plaatst Hermans in het existentialisme “pitting the received ideas by which we live against disquieting physical reality.” Hij is te spreken over Rilkes vertaling.

Battersby heeft ook dit werk van Hermans gerecenseerd. Iets wat mij onmiddellijk opvalt is de zin: “Originally published in Dutch in 1966, as *De Bezige Bij*, W.F. Hermans’ *Beyond Sleep* is a European classic and remains a landmark post-war novel.” Is ‘as’ hier een tyfout of denkt Battersby werkelijk dat dit verhaal dezelfde naam heeft als de Nederlandse uitgever? Wel plaatst ze het werk in de Europese canon. Het verhaal vertoont volgens haar invloeden van Knut Hamsun en Kafka. Alfred vindt ze een goede verteller: hij houdt de aandacht vast en vertelt zowel amuserend als met zwarte ironie. Ook over het gebruik van de tegenwoordige tijd is ze zeer te spreken. Ze eindigt haar recensie met het volgende:

Hermans never loses control and sustains both the horror and the irony until the closing sentence with its cruel twist. This is a masterclass in the art of realist narrative at its most viciously moral if laconically underplayed.

Ook Flanery plaatst het werk in het existentialisme. Wat mij opvalt is zijn opmerking: “Issendorf stands as representative of a Dutch nation renegotiating its former imperial identity (the “loss” of Indonesia is mentioned).” Hij is positief over *Beyond Sleep*.

Asylum is een recensieblog van John Self. Deze schrijft ook voor *The Guardian*. Ook hij vindt de toon van *Beyond Sleep* zowel grappig als serieus en illustreert deze opmerking met een aantal passages. Verder vergelijkt ook hij het werk met dat van Kafka. Hij vindt *Beyond Sleep* vreemder worden naarmate hij erin vordert en vraagt zich af of de titel alleen betrekking heeft op slapen of ook op dood.

Orthofer vindt het “a thoroughly enjoyable dark travel-tale” en schrijft:

The human interaction is particularly well done, and from the cynical commentary on Norway and the Netherlands (...) to the odd characters Alfred meets and doesn't quite know how to handle (...) Hermans offers an enjoyable trip.

Voegen de Amerikaanse recensies nog nieuwe opmerkingen toe aan het bovenstaande? Otterspeer merkt in *Wallstreet Journal* nog op dat Hermans soms zo gefixeerd is op zijn idee dat het verhaal op de tweede plaats lijkt te komen. Verder besteedt hij veel aandacht aan Hermans' positie in Nederland. Mahajans recensie is positief. De aandacht wordt nogmaals gevestigd op de oppositie tussen humoristisch en serieus die in *Beyond Sleep* perfect is uitgebalanceerd.

Er is ook nog een artikel over Nederlandse boeken verschenen in *The New York Review of Books*. Hierin worden *Beyond Sleep* en *The Darkroom of Damocles* kort besproken. Ik heb het opgenomen in een bijlage.

4.3. Franstalige receptie

4.3.1. Vertalingen naar het Frans

Hieronder volgt een chronologisch geordende lijst met de vertaalde titels, vertalers en uitgevers.
1962: *La chambre noire de Damoclès (De donkere kamer van Damokles)*. Vertaald door Maurice Beerblock. Éditions du Seuil, Paris.

1965: "La maison préservée" ("Het behouden huis"). Vertaald door Liliane Wouters. Verschenen in: *Nouvelles néerlandaises des Flandres et des Pays Bas*. Éditions Seghers, Paris.

1975: "La machine électrostatique de Wimhurst" ("De elektriseermachine van Wimhurst" uit *Een wonderkind of een total loss*). Vertaald door S. Margueron. Verschenen in: *Les lettres nouvelles*, jaargang 1 nummer 3.

1979: "Périandre" ("Periander"). Vertaald door Jacques François. Verschenen in *Adam, international review*, jaargang 41, nr 410-412.

1991: "Vers Magnitogorsk" ("Naar Magnitogorsk"). Vertaald door Louis Gillet. Verschenen in *La Nouvelle Revue Française*, nr 466.

1992: "Préambule" ("Préambule" uit *Paranoïa*). Vertaald door Jean-Marie Jacquet. Verschenen in: *Septentrion* jaargang 21 nummer 3.

1993: fragment uit *De tranen der acacia's*. Vertaald door Jacques Fernaut. Verschenen in de bloemlezing *Prosateurs néerlandophones contemporains* in *Ons Erfdeel*.

2006: *La Chambre noire de Damoclès (De donkere kamer van Damokles)*. Vertaald door Daniel Cunin. Gallimard, Parijs.

2009: *Ne plus jamais dormir (Nooit meer slapen)*. Vertaald door Daniel Cunin. Gallimard, Parijs.

Ik heb recensies gevonden van *La Chambre noire de Damoclès* (1962, 2006) en *Ne plus jamais dormir* (2009).

4.3.2. La Chambre noire de Damoclès (1962)

De eerste vertaling van *De donkere kamer van Damokles* is in 1962 verschenen en gemaakt door de Belg Maurice Beerblock. Deze journalist en dichter vertaalde voornamelijk uit het Engels en Duits (Cunin). In hetzelfde jaar zou de film *Als twee druppels water* van Fons Rademakers op Cannes in première gaan; een strategische zet. *La Chambre noire de Damoclès* is verschenen bij de uitgeverij Éditions de Seuil. Deze uitgeverij is in 2004 gefuseerd met Groupe la Matinière. Ze heeft altijd een hoog aanzien genoten en gaf het werk van Roland Barthes, Pierre Bourdieu en Jacques Lacan uit. De vertaling kreeg een aantal recensies (chronologisch geordend):

1. Sazerat, Roger. "Un Günther Grass néerlandais? : 'La chambre noire de Damoclès' par W.-F. Hermans". *France observateur*. 22-11-1962.
2. *Parot, Jeanine. "Au cœur des ténèbres". *Les Lettres Françaises* 16-1-1963.
3. *[Anoniem]. "Willem Frederik Hermans : La chambre noir de Damoclès". *Journal Du Pas*, 28-1-1963.
4. *[Anoniem]. [Zonder titel]. *Notes bibliographiques*, februari 1963.
5. [Anoniem]. [Zonder titel]. *Bulletin Critique du livre français*, mei 1963. Tome XVIII nr3.
6. *Martin, Marcel. "Inconnu aux services secrets : ambiguë et mystère". *Les Lettres Françaises*, 31-10-1963.

Helaas heb ik alleen van het eerste en vijfde artikel een kopie kunnen vinden. De tweede titel, "Au coeur des ténèbres", is een verwijzing naar Joseph Conrads *Heart of Darkness*. Over de recensenten en kranten/tijdschriften kan ik geen informatie vinden. Roger Sazerat verbaast zich over de overeenkomsten tussen Willem Frederik Hermans en Günter Grass. Hij vraagt zich af of het werk van Hermans een eerbetoon is aan dat van Grass, of dat alles op puur toeval berust. Hij vindt Hermans'

werk een stuk rustiger en beter geordend. De personages zijn “magnifiques”. Sazerat is positief over het boek en vindt de vertaling goed te lezen. Het vijfde artikel is erg kort en betreft een samenvatting van *De donkere kamer*. Er wordt gewezen op de combinatie van absurditeit en realisme. Het artikel eindigt met de opmerking dat de vertaling verre van toegankelijk is.

Het Franse publiek liep niet warm voor het boek, wat onder andere kwam door de slechte vertaling. Hermans zelf was er woest over; in de vertaling stond een enorme blunder. ‘Heilsoldates’ werd in een onnodige voetnoot “vertaald tot “Allemandes chargées d’accueillir les soldats allemands qui, en pays occupé, trouvaient difficilement des compagnes. Les enfants nés de ces rencontres étaient élevés aux frais de l’Allemagne; les “heilsoldaten” se bornaient à les mettre au monde” (Letterlijk: “Duitse vrouwen die zich bezig hielden met het ontvangen van Duitse soldaten die in bezet land moeilijk partners konden vinden. De kinderen die uit deze relaties kwamen werden op kosten van Duitsland opgevoed; de “heilsoldaten” beperkten zich ze ter wereld te brengen...”). Het had natuurlijk gewoon *salutiste* moeten zijn; als aanhanger van l’Armée du Salut, het Leger des Heils” (Glerum, zijn cursivering). Beerblock heeft hier nooit op kunnen reageren; hij overleed nog in hetzelfde jaar. Na deze en de Engelse vertaling probeerde Hermans verdere vertalingen tegen te houden (Glerum). Ook durfden andere vertalers zich niet te wagen aan het boek. In 1991 gaf uitgeverij Seuil de rechten pas vrij. Philippe Noble probeerde in dat jaar nog vertalingen te maken van ‘Het behouden huis’ en ‘Nooit meer slapen’, maar hij had het niet op tijd af. Hermans verloor wederom zijn geduld en liet het contract vernietigen.

4.3.3. La Chambre Noire de Damoclès (2006)

Gallimard is één van de belangrijkste uitgeverijen van Frankrijk. Sinds de oprichting in 1911 heeft het een lange lijst van Nobel- en Goncourtprisijswinnende auteurs verkregen (Webster). Momenteel kan de uitgeverij werk van meer dan 8900 auteurs aanbieden, waaronder veel van gerenommeerde schrijvers. In 2004 besloot het ‘De donkere kamer van Damokles’ en ‘Nooit meer slapen’ uit te geven. Daarvoor vroeg de uitgeverij drie of vier vertalers of zij de eerste hoofdstukken wilden vertalen (Cunin). Cunin’s vertaling was het meest geschikt en in mei 2006 kon hij zijn boek presenteren. Het werk werd gepromoot in *Septentrion*. De site van dit tijdschrift omschrijft *Septentrion* als volgt:

Het (...) geeft een beeld van het literaire, culturele en maatschappelijke leven in Vlaanderen en Nederland. Het blad besteedt eveneens aandacht aan de relaties tussen de Franstalige en Nederlandstalige wereld.

(Website)

De promotie bestond uit een voorpublicatie en een stuk van G.F. H. Raat over Hermans’ leven en werk. De volgende recensies zijn daarna verschenen:

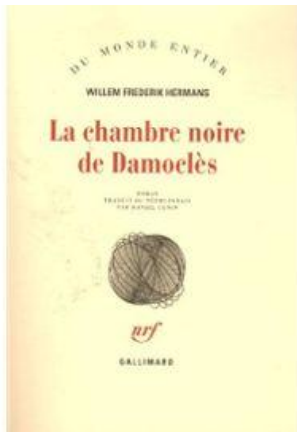
1. J.M.M. “Un vertige hollandais”. Livres-Hebdo, 19-5-2006.
2. Sinery, Patrick de. [Zonder titel]. Page, juni-juli 2006.
3. Pagnard, Rose-Marie. Le Temps, 19-8-2006.
4. Kundera, Milan. “La poésie noire et l’ambiguïté”. Le Monde, 26-1-2007.
5. JLC. “Merci à Milan Kundera”. Critiqueslibres.com, 3-3-2007.

Het valt op dat er flinke gaten vallen tussen de recensies; er zit bijna een jaar tussen de eerste en de laatste. De bekende vakbladen voor uitgevers, boekhandelaren en journalisten zijn er als eerste bij (Livres-Hebdo en Page). Livres Hebdo vergelijkt Osewoudt met de anti-helden die Camus vaak opvoert. Ook is de recensent tevreden over de vertaalkwaliteiten van Daniel Cunin. Ook Joost Glerum vindt deze vertaling overigens veel beter dan de vorige. De recensie van Patrick de Sinery besteedt veel aandacht aan het hoofdpersonage Henri Osewoudt. Zo schrijft hij onder andere:

C'est un amateur, mais il accomplit des missions requérant une grande maîtrise de soi et des qualités que l'on attribue en général aux meilleurs experts des opérations secrètes.

Ook vindt hij Osewoudt lijken op een klein jongetje dat 'voor het echie' speelt. De Sinery benadrukt het nachtmerrieaspect van 'La Chambre noire': "Le roman (...) laisse une impression de vertige (...), l'impression que l'on éprouve au sortir d'un long cauchemar."

Daarna volgt een grote recensie in een Zwitserse krant, de enige Franstalige krant in Zwitserland die dagelijks publiceert. In 2009 had deze krant een oplage van 45.500 exemplaren.

Rose-Marie Pagnard bestempelt de structuur van 'La Chambre noire' als die van een psychologische thriller. In haar samenvatting staat ze veel stil bij gebeurtenissen die aan het begin van de roman plaatsvinden, zoals het huwelijk van Osewoudt met Ria en de ontmoeting met Dorbeck. Over Osewoudts daden tijdens de oorlog zegt ze alleen: "Dans la clandestinité, Osewoudt accomplit les missions les plus folles, toutes commandées au moyen de billets, téléphones, passeurs mystérieux..." en gaat daarna nog kort in op de arrestatie van het hoofdpersonage en heeft daarbij medelijden met hem: "Ici, le coeur se serre, l'esprit se vide de toute certitude, pauvre Osewoudt, pauvres hommes fauteurs et victimes des guerres!" De recensie eindigt vrij abrupt met de toevoeging dat Hermans'

later een citaat van Wittgenstein op de laatste bladzijde heeft laten plaatsen.

Hierna blijft het een hele tijd stil. Ergens in die interval vraagt Milan Kundera, een Tsjechische schrijver, woonachtig in Frankrijk en docent vergelijkende literatuurwetenschap aan de universiteit van Rennes, aan zijn vertaler Martin de Haan of deze nog een leestip voor hem heeft. De Haan wijst hem op 'La Chambre noire' en Kundera gaat aan het lezen. Hij is erg onder de indruk van de roman en aan hem danken we de Spaanse en Tsjechische vertalingen; hij maakte de uitgeverijen attent op het grote oeuvre van Hermans (Cunin). Ook schreef hij een lovende recensie in Le Monde, een veelgelezen links-liberaal Frans tijdschrift met in 2011 een oplage van meer dan 300.000 exemplaren in Frankrijk zelf en ongeveer 40.000 buiten Frankrijk. Ook zijn recensie bestaat voor een groot deel uit een samenvatting van het plot. In vergelijking met Pagnard besteedt hij minder aandacht aan het begin en meer aandacht aan het middenstuk. Hij breekt zijn verhaal dan af: "Mais assez, assez, je ne veux pas vous raconter tout ce roman si riche, si improbablement riche." De titel van de recensie, 'La poésie noire et l'ambiguïté', slaat op de twee aspecten die Kundera het belangrijkste vindt in deze roman. Zwarte poëzie, omdat die alom aanwezig is in de wereld waarin 'La Chambre noire' zich afspeelt. Over de dubbelzinnigheid schrijft de recensent:

La fatale *ambiguïté morale* a englouti la vie d'Osewoudt. Car c'est ainsi: tant que dure la bataille, cette diabolique ambiguïté est invisible aux gens obnubilés par la passion, mais après, quand vient le temps des verdicts et des châtements, elle empoisonnera la vie des nations pour de longues années (...).

Kortom: Mensen die zich laten meevoeren door de passie zijn blind voor deze noodlottige ambiguïteit, maar daarna vervolgt ze hun levens nog jarenlang. Kundera betreurt het gebrek aan belangstelling voor dit boek in de Franse pers.

JLC schrijft twee maanden later ook een recensie waarin hij Kundera dankt voor de tip. Hij vindt het einde van 'La Chambre noire' fantastisch. Ook schrijft hij dat de compositie "machiavélique" is en dat ieder detail zijn betekenis heeft. De achterkant van het boek spreekt van een 'psychologische thriller' en volgens de recensent is dat terecht qua spanning. Meer vindt hij het een morele roman waarin goed en kwaad soms in een duizelingwekkend tempo verwisseld worden.

Omdat Kundera's recensie zo lovend is, zijn verschillende citaten op kaften afgedrukt. Zo staat op de omslag van de Engelse hardcover: "A thriller during which the suspense never flags". Hierover meer bij de Engelse recensies.

Er zijn tot dusver geen herdrukken of speciale edities uitgegeven. De eerste druk is nog niet helemaal uitverkocht (Cunin).

4.3.4. Ne plus jamais dormir (2009)

In 2009 verscheen de Franse vertaling van *Nooit meer slapen*. De pers besteedde er weinig aandacht aan. Cunin wijt dit aan gebrek aan kennis van Nederlandse literatuur; hij schrijft dat alleen Belgische recensenten hier iets vanaf weten. Ook vindt hij dat de uitgever Gallimard het werk niet veel heeft gepromoot. Maar, geeft hij toe, zo'n grote uitgeverij kan niet aan iedere publicatie veel aandacht besteden. Er verschenen in totaal vier recensies en een artikel van Gerard Raat in *Septentrion*:

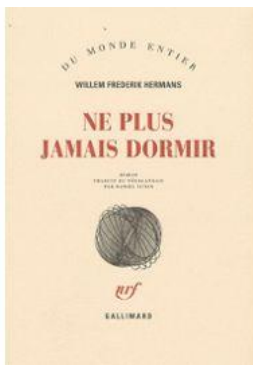
1. Fillon, Alexandre. "Insomnia". *Livres-Hebdo*, 16 oktober 2009.
2. Lindon, Mathieu. "Hermans sur sols mouvants". *Libération*, 29-10-2009
3. Hermans, Jacques. "Anti-héros. La route pour nulle part". *La libre Belgique*, 10-5-2010
4. [Anoniem]. "Envie de lire". *Les coups de cœur des bibliothécaires*, n° 30, automne 2010.
5. *
6. Gerard Raat. [Over: *Ne plus jamais dormir*]. *Septentrion* herfstnummer 2010.

Wederom is het vakblad *Livres-Hebdo* er het eerst bij. Opvallend zijn twee foutjes in de recensie: allereerst is 'la Chambre noire' in 2006 verschenen en niet in 2007 en ten tweede heet Alfred Issendorf in de recensie Alfred Issendorfite. Daniel Cunin heeft een verklaring voor het tweede: Fillon zou lezen als de moeder van Alfred, namelijk al bladerend door het boek.

[O]p blz. 61 las hij, maar dan in het Frans: 'Ik zou het liefst een meteoriet vinden, een brok afkomstig uit de kosmos en ik zou willen dat het uit een materiaal bestond, dat op aarde nog nooit was aangetroffen. De steen der wijzen, of minstens een mineraal dat naar mij zou worden genoemd: Issendorfiet.' En wat doet onze criticus? Hij geeft de protagonist de naam Issendorfite, in zijn bespreking - zijn 'vluggertje' zou de moeder van Alfred zeggen.

Overigens in Fillon wel te spreken over de roman.

Mathieu Lindon is de zoon van de oprichter van Les Éditions de Minuit, een andere belangrijke Franse uitgever. Over *Libération* schreef Cunin mij: "Franse trotskistische krant (bestaat sinds de jaren '70), één van de 6 of 7 nationale dagbladen". Ook Lindon is positief. Hij besteedt aandacht aan de inhoud van de roman, de recensie van Kundera en ook aan het leven van Hermans. Hierbij schrijft hij vooral over de ophef in Groningen en Hermans' vestiging in Parijs.

Hierna volgt een recensie in de bekende Belgische (Franstalige) krant *La libre Belgique*. De recensent Jacques Hermans is geen familie van. Ook hij neemt enkele woorden van Kundera over. Waar Lindon het laat bij enkele citaten, schrijft deze recensent nog wat over de thematiek: "l'impossibilité de connaître l'homme, jusqu'à douter de sa propre identité." Hij vergelijkt Hermans hierbij met Reve en Mulisch. Ook andere schrijvers worden er aan het einde bij betrokken:

Nooit meer slapen kenmerkt zich door een experimenteren à la Borges, door satires à la Horatius, door een essay-stijl die aan Montaigne doet denken - kortom ontroerende emotie, humor die ontwapent en een ongedwongen stijl, teken van wijsheid.

(J. Hermans in vertaling van Cunin)

Het blijft een tijd stil, waarna een heel kort stukje in een blad voor bibliothecarissen verschijnt. Tegelijkertijd verschijnt Raats artikel, waarin geen aandacht is voor de vertaling, maar alleen voor de roman zelf.

4.3.5. Aandacht in Nederland

Zoals Daniel Cunin het verwoordt: “Zoals vaker met een Franse vertaling van een in Nederland gecanoniseerd werk heeft de Nederlandse pers bijna evenveel aandacht aan de publicatie van *La Chambre* besteed als de Franse kranten.” Ik heb daarom nog wat Nederlandse krantenartikelen toegezonden gekregen. Zo verklaarde Jean Mattern namens uitgeverij Gallimard in de Volkskrant dat de keuze op De Donkere Kamer was gevallen, omdat “In Frankrijk (...) in het publieke debat nog altijd een geromantiseerd beeld van *la Résistance*, het verzet dat uitsluitend door moreel hoogstaande lieden zou zijn bevolkt” overheerst. Ook het Hermans-magazine besteedt aandacht aan de vertaling. Joost Glerum legt het oude Frans naast het nieuwe Frans en het nieuwe Frans naast het Nederlands. Hij vindt de vertaling van Cunin veel beter dan die van Beerblock, die alles te letterlijk zou hebben genomen (130). Het woord ‘heilsoldate’ is in Cunins versie wel correct vertaald naar ‘salutiste’. Toch komt Cunin er niet ongeschonden vanaf: allereerst staat niet vermeld op welke druk Cunin zich heeft gebaseerd (129). In een paar gevallen zijn de woordkeuzes van Beerblock toch wat beter dan die in de recente vertaling. Maar “[o]ver het algemeen is de taal van Cunin veel vloeiender en ruikt zijn werk minder naar het woordenboek”(Glerum, 130).

4.4. Noorse receptie

4.4.1. Vertalingen

In Noorwegen zijn niet veel vertalingen van Hermans' werk verschenen:

1962: *Damokles' mørkerom* (*De donkere kamer van Damokles*). Vertaald door Bjørn Braaten.

Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.

1992: *Aldri sove mer* (*Nooit meer slapen*). Vertaald door Eva Paasche. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.

Ik heb van allebei de vertalingen recensies gevonden.

4.4.2. Damokles' mørkerom

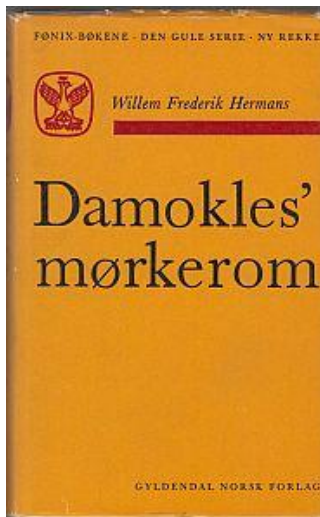
De Noorse vertaling van *De donkere kamer van Damokles* maakte onderdeel uit van een lange reeks vertalingen van dit werk; in hetzelfde jaar verschenen de eerste Franse, Engelse en Zweedse vertaling. In 1961 verscheen de Deense en in 1963 sloot de Finse vertaling de rij. Er is veel aandacht geweest voor *Damokles' mørkerom* in de Noorse pers. Chronologisch geordend heb ik de volgende recensies ontdekt (van de cursieve heb ik wederom geen kopie kunnen vinden):

1. Willy Dahl. "Frihetskampen som galehus". *Bergens Arbeiderblad*, 20-3-1962.
2. Karin Bang. "La oss håpe på bedre tider". *Morgenbladet*, 26-3-1962.
3. Haavard Haavardsholm. "Ny 'gul' fra Nederland". *Arbeiderbladet*, 26-3-1962.
4. *P. Chr. Haugen. "Vinduet mot verden åpnes igjen : tre ypperlige romaner introduserer den nye "gule"". *Tidens Krav*, 29-3-1962.
5. Egil Rasmussen. "Hvem er Dorbeck?" *Afbeup*, 4-4-1962.
6. Niels Christian Brøgger. "Den gule serie gjenoppstår". *Nationen*, 10-4-1962.
7. * Bjarne Granhus. "Mennesker under en okkupasjon". *Trønder-Avisa*, 10-4-1962.
8. K.E. "Påske-Lektyre". *Händel Sjøfart*, Oslo, 11-4-1962.
9. O.Ø. "Tre nye Fønix-romaner". *Arbeider Avisa*, 13-4-1962.
10. Philip Houm. "En bok av usedvanlig slagkraft?" *Dagbladet*, 20-4-1962.
11. P. K. "Den nederlandske motstandskampen". *Sandefjords Blad*, 24-4-1962.
12. K.K. "Fønix-Bøkene". *Bula Tidend*, 28-4-1962.
13. Eiliv Eide. "Sverd i mørket". *Bergens Tidende*, 28-4-1962.
14. * Finn Jor. "De tre nye "gule"". *Morgenpostens kronikk*, 8-5-1962.
15. I.T. "Damokles mørkerom". *Moss Avis*, 21-5-1962.
16. Sverre Riisøen. "Hollandsk okkupasjonsroman med brodd". *Morgenavisen*, 22-5-1962.
17. * Morten Ringard. "Ny 'gul'". *Gudbrandsdølen*, 26-5-1962.
18. Anders Andreassen. [Over: Hermans, Willem Frederik. *Damokles' mørkerom*. Oslo, 1962]. *Bok og Bibliotek*, mei 1962.
19. * Nils Hellesnes. "Romanen om motstandsbevegelsen i Nederland". *Stavanger Aftenblad*, 2-6-1962.
20. Arne Hannevik. "Hvem var Henri Osewoudt?" *Verdens Gang*, 28-7-1962.
21. * Otlu Alsvik. "Mellom to virkeligheter". *Drammens Tidende og Bøskerüds Blad*, 10-8-1962.
22. M.L. "Spennende-men". *Sunnmørsposten*, 1962.
23. W.D. "Fugl Fønix og gul-grønn konkurranse". *Bergens Arbeiderblad*, datum onbekend.

Ik heb geen oplagecijfers van deze kranten kunnen vinden. In de besprekingen bij *Aldri sove mer* heb ik omschreven watvoor kranten het zijn. In de meeste recensies worden drie boeken tegelijk besproken, waar *Damokles' mørkerom* er één van is. Dit komt omdat het samen met de andere twee boeken verscheen in de "gule serie" van Gyldendal. Ik heb helaas niet kunnen vinden wat dat is. De

laatste recensie noemt alleen het verschijnen van het boek en zegt er verder niks over. Dit artikel zal ik om die reden niet bespreken.

De eerste recensie is van Willy Dahl. Hij is nog steeds professor in Noorse literatuur, gespecialiseerd in misdaad- en massaliteratuur. Ook is hij schrijver. *Damokles' mørkerom* heeft hij drie keer gelezen, maar hij weet niet wat hij ervan moet vinden. Het is zonder meer een goed boek, schrijft hij, het is spannend tot op de laatste bladzijde, het is grappig en onbegrijpelijk en het is verteld op stilistisch zeer goede wijze. Maar de roman is meer dan dat. Wat precies, dat weet Dahl niet. Hij vraagt zich af welk doel Hermans voor ogen had. Hierna volgt een omschrijving van het plot. Aan het einde daarvan concludeert Dahl dat er zich gaandeweg de roman een wisseling voltrekt van realistisch naar symbolistisch; gebeurtenissen die eerst samen leken te horen doen dat nu ineens niet meer, waardoor de lezer in een "grauwe angst" valt. Deze romantiek doet Dahl denken aan Kafka, Lagerkvist en Vesaas. Het kan op meerdere manieren gelezen worden: als een weerspiegeling van de chaos in het verzet, als een psychologische studie van het ongeluk van een doorsnee mens in een "wolventijd" (ik denk dat hier een niet-alledaagse omgeving mee wordt bedoeld) en als een verhaal dat niet de werkelijkheid, maar een vervorming daarvan weergeeft. Dahl vraagt zich af wat de impact van dit boek op de jongere lezers zal zijn, die de Tweede Wereldoorlog niet hebben meegemaakt. Hij is bang dat ze het verkeerd zullen begrijpen.

Karin Bang bespreekt *Damokles' mørkerom* samen met twee andere boeken die tegelijkertijd bij Gyldendal zijn verschenen. Ze lijken alledrie in de "gule serie" te horen, maar het is mij niet duidelijk wat dit is. In de inleiding schrijft ze dat de drie schrijvers geen identiteit hebben. Ze zwerven in het donker en het lijkt net alsof ze zelf ook niet weten waarom ze schrijven. Geen goed begin dus. Het wordt niet beter: het verhaal is allesbehalve realistisch, sterker nog, het is een grote verwarde, ijskoude, intellectuele nachtmerrie met Kafkaëske inslag. Bij het dubbelgangersmotief verwijst ze naar Dostojevski en voegt eraan toe dat dit nog geen Dostojevski maakt. De enige persoon die ze geloofwaardig vindt overkomen is de SS-officier: hij biedt houvast. De bespreking eindigt met: "Laat ons hopen op betere tijden!"

Haavard Haavardsholm snapt de roman ook niet erg goed. Hij vindt het een spannend verhaal, maar weet niet goed wat Hermans' intentie was. Hij vindt het een verwarrend boek en dat is wat de meeste recensenten vinden: Arne Hannevik, Anders Andreassen, M.L., O. Ø. en Sverre Riisøen zijn allen negatief. Riisøens recensie verscheen in *Morgenavisen*, een conservatieve krant die nu niet meer bestaat. Dit conservatieve blijkt uit de recensie: Riisøen schrijft dat het boek "één van deze pretentieuze experimentele romans" is. Hij vindt Hermans verwant aan Camus en Kafka, maar in zijn filosofie is Hermans meer een epigoon dan origineel.

Positiever is Philip Houm in één van Noorwegens grootste kranten. Hij vindt het meer dan een psychologische thriller, hoewel het een ontzettend spannend boek is. Hermans houdt de touwtjes in handen en dat maakt de roman zo goed. De vertaling had wel beter gekund: Braaten heeft een wat stijve stijl met verouderde woorden. Ook Eiliv Eide is over het algemeen positief: ze bewondert de dramatische scènes en het open einde, maar vindt niet alles even sterk. Niels Chr. Brøgger vindt Hermans' werk het beste uit de "gule serie". Hij vindt het een zoektocht in de "kleurrijke en angstaanjagende mijngangen" van de mensheid, "geschreven in een meeslepende stijl".

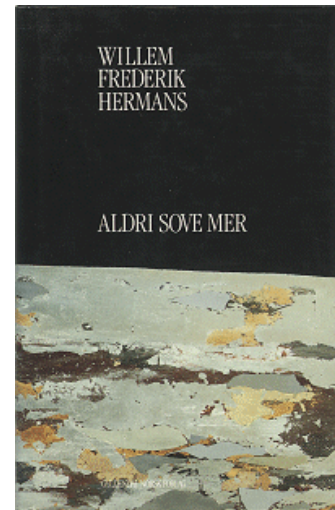
4.4.3. Aldri sove mer (1992)

In 2002 verscheen *Het grootste gelijk buiten Nederland*, waarin auteur Arno van der Valk de ontvangst van Hermans in Polen, Libanon, Spanje, Zuid-Afrika, Noorwegen en Zweden bespreekt. Van der Valk richt zich met name op de context: hoe is de vertaling tot stand gekomen? Wat waren eventuele moeilijkheden? Bij Noorwegen richt hij zich vooral op de vertaling van *Nooit meer slapen*.

Hij bespreekt hier niet zozeer de inhoud van de recensies. Ik zal zijn ontdekkingen eerst samenvatten alvorens te kijken wat er in de recensies staat.

Van der Valk vindt het opvallend dat *Nooit meer slapen* pas zo laat is vertaald: “Voor de chauvinistische Noren zou het toch interessant geweest moeten zijn dat hun geliefde vaderland een plaats had gekregen in een klassieke roman” (Van der Valk, 164). Ook had de Zweedse vertaling in 1968 veel succes. Aangezien de twee landen een sterke band hebben maakt dat de zaak des te opmerkelijker. Recensent Erik Fosnes Hansen weet het aan “een wederzijds kennisgebrek”: Nederland en Noorwegen weten niet veel van elkaars literaire klimaat af (Van der Valk, 174).

Uitgeverij Gyldendal zou professor Kåre Langvik-Johannessen benaderd hebben om *De donkere kamer van Damokles* te vertalen. Langvik-Johannessen vond het werk echter niet over voldoende literaire kwaliteit beschikken en weigerde. Misschien dat men daarom dacht dat geen enkel werk van Hermans geschikt zou zijn voor een Noorse vertaling. Een andere reden die Van der Valk noemt is Hermans zelf. Van Oorschoot had een literair agent, mevrouw Baars, benaderd voor de vertaling van *De donkere kamer* en een verdeling 25% voor de uitgever en 75% voor de auteur afgesproken. Mevrouw Baars vroeg een vergoeding voor de bemiddeling en deze vergoeding zou Van Oorschoot van de opbrengst van de vertaling aftrekken voor de verdeling 25%-75% te maken. Deze afspraken werden achter Hermans’ rug om gemaakt. Volgens Rob Delvigne voelde “Hermans (...) zich dubbel gepakt: als hij het contract met Gyldendal (...) zelf had afgesloten, dan had hij de volle 100% in zijn zak kunnen steken” (Delvigne, 114). Misschien waren de Noren na deze gebeurtenis huiverig geworden nogmaals met Hermans in zee te gaan?

Ik zelf heb nog een andere reden bedacht waarom deze vertaling zo lang op zich liet wachten: de pers had, zoals hierboven te lezen valt, erg gemengd gereageerd op *Damokles' mørkerom*. Er waren meer negatieve dan positieve recensies verschenen. Misschien was Noorwegen nog niet klaar voor Hermans en was de uitgeverij, buiten Hermans ruzie met Van Oorschoot, hierdoor terughoudend met verdere publicaties?

Uiteindelijk verscheen *Aldri sove mer* in april 1992 op de markt. Eva Paasche maakte dit keer de vertaling. Ze heeft meer Nederlandse werken vertaald, waaronder dat van Margriet de Moor. Gyldendal Norsk Forlag is één van de belangrijkste uitgeverijen in Scandinavië (het zit ook in Denemarken). Het heeft onder andere het werk van Knut Hamsun en ‘De grote vier’ gepubliceerd: Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen, Alexander Kielland en Jonas Lie. *Aldri sove mer* werd aangekondigd met een combinatie van een interview en een bespreking geschreven door Petter Aaslestad voor de krant *Aftenposten*, de grootste krant van Noorwegen. Hierna volgden nog een aantal andere recensies, waaronder in een andere grote krant, *Dagbladet*, in het enige bedrijfseconomische dagblad *Naeringsavis*, in twee regionale bladen (*Adresseavisen* (Trondheim) en *Bergens tidene*) en in vijf lokale bladen. De totale oplage van de kranten bedroeg anderhalf miljoen. Tachtig procent van de oplage van *Aldri sove mer* werd verkocht (Van der Valk, 163). Nu volgt een chronologische opsomming van de recensies die zijn gevonden:

1. Petter Aaslestad. “Ekstreme Finnmark”. *Aftenposten*, 1-4-1992.
2. Turid Larsen. “Stor nederlandsk roman”. *Arbeiderbladet*, 11-4-1992.
3. Arthur Tørrå. “Farlig ferd”. *Agderposten*, 27-4-1992. Arendal, oplage 1990
4. Tove Nilsen. “Filosofisk roman med komisk verdi”. *Dagbladet*, 6-5-1992. Oslo.
5. Mia Bull-Gundersen. “Nederlandsk møte med myggen”. *Dagens Naerlingsli*, 11-5-1992. Oslo.
6. Jon Terje Grønli. “Geologisk ekspedisjon på Finnmarksvidda”. *Tørnbergs Blad*, 12-5-1992. Tønsberg.

7. Tor Eystein Øverås. "Går seg will på vidda". *Nordlands Framtid*, 19-5-1992. Bodø.
8. Aase Foss-Abrahamsen. "Nederlandsk klassiker endelig på norsk". *Faedrelandsvennen*, 4-6-1992. Kristiansland.
9. Erik Fosnes Hansen. "Presist inn i den indre geologi". *Aftenposten*, 10-6-1992. Oslo.
10. H.L. "Dramatikk i Finnmark". *Nytt fra Norge*, 23-6-1992. Oslo.
11. Lars Helge Nilsen. "To Reiser" *Bergens Tidende*, 3-8-1992. Bergen.
12. Fartein Horgar. "Nederlender på vidda" *Adresseavisen*, 4-8-1992 en 24-9-1992. Trondheim.
13. Per Ørjan Østvik. "Aldri sove mer". *Nordlys*, 25-9-1992. Tromsø.
14. Svein G. Simonnaes. "Hollandsk Malstrøm". *BA* 6-10-1992.
15. Ada Lange. "Mors forventninger". *Gudbrandsdølen/Lillehammer Tilskuer*, 20-11-1992. Lillehammer.
16. Anoniem, [Over: *Aldri sove mer*]. *Fagbladet* nr 11 1992. Oslo.

Een vertaling van Aaslestads artikel is te vinden in *Het grootste gelijk buiten Nederland* en heb ik opgenomen in een bijlage.

Opvallend aan het inleidende stuk zijn de drie slordigheden: allereerst staat er dat Issendorf op een archeologische expeditie gaat, daarna dat *Nooit meer slapen* in 1965 op de markt kwam (in plaats van 1966) en tenslotte staat er dat er 21 drukken waren, terwijl dat er 22 moesten zijn. Aaslestad noemt de thematiek van Hermans: de onmogelijkheid inzicht te verwerven in de chaotische werkelijkheid. Ook schrijft hij:

De roman is zowel een parodiërend anti-epos als een spannend reisverhaal. Achter alle spanning, humor en ironie is het evenwel de aan het leven ten grondslag liggende absurditeit die de thematische kern vormt.
(Vertaling in Van der Valk, 168)

Ook de beeldvorming van Noorwegen onder Nederlanders wordt besproken: "lichte zomernachten, gravlaks en muggen op de hoogvlakte van Finnmark" (Vertaling in Van der Valk, 168).

Aaslestad vergelijkt de tocht van Alfred met de tocht van Hamsuns hoofdpersonage uit *Sult*. Andere schrijvers die ter sprake worden gebracht zijn Kafka, Flaubert en Multatuli, die Hermans aanwijst als inspiratiebronnen.

Turid Larsen heeft het jaar van verschijnen en de hoeveelheid drukken wel goed vermeld. Haar recensie verscheen in *Arbeiderbladet*, een krant die in 1990 een oplage van 51.786 exemplaren had. Ze beschrijft het beeld van Noorwegen dat de roman oproept en bespreekt het door Paasche toegevoegde nawoord. Paasche vertelt daarin dat deze roman voor veel Nederlanders heeft bijgedragen aan de algemene beeldvorming van Noorwegen en heeft gezorgd voor een band met het land. Het kan gelezen worden als een amusementsroman, doch met een donkere ondertoon.

Agderposten is een lokaal blad dat in Zuid-Noorwegen verschijnt. Het had in 1990 een oplage van 25.706 exemplaren. Recensent Arthur Tørå verbaast zich dat de vertaling zo lang op zich liet wachten. Tørå ziet meerdere lagen in de roman: het is een schildering van Finnmarks natuur, een grappige beschrijving van de muggen, maar vooral een diepgaande omschrijving van Alfred zelf en "van zijn gevaarlijke reis naar zijn binnenste". Ook interessant vindt hij de diepgang in de gesprekken tussen de onderzoekers en de ambitie en afgunst die erin naar boven komt.

De volgende recensie verscheen in één van Noorwegens grootste bladen: *Dagbladet*. Deze krant had in 1990 een oplage van 219.757 exemplaren. Nilsen noemt het een "filosofische roman met komisch gehalte". Het is een roman met "kafkaesque verwarring" en ook Nilsen vestigt aandacht op de basering van het verhaal op Hermans' eigen ervaringen in Noorwegen. De recensent vindt wel dat andere auteurs Finnmark beter hebben beschreven. Toch is hij erg te spreken over het boek; hij vindt het ver verheven boven alle gemiddeld goede boeken, al snapt hij niet waarom de zwartgalligheid van Hermans zijn leeslust opwekt.

De recensenten vinden het tot nu toe dus allemaal een komisch verhaal met serieuzere ondertoon. Ze besteden allemaal aandacht aan de beeldvorming van Noorwegen en vragen zich af waarom het werk niet eerder is vertaald. Ik wil niet in de herhaling vallen en zal de andere recensies wat korter bespreken. Als de critici nog wat toevoegen aan het bovenstaande zal ik dit bespreken. Mia Bull-Gundersens bespreking verscheen in het economische blad Dagens Naeringsliv, met in 1990 een oplage van 45.169 exemplaren. Zij voegt niets nieuws toe. In 1990 verschenen er van Tørnbergs Blad per dag 32.677 exemplaren.

Nordlands framtid is een lokaal dagblad uit het noorden van Noorwegen en verscheen in 1990 in een oplage van 19.609 exemplaren. De recensie van Øverås wijkt iets af van de andere: de recensent besteedt minder aandacht aan Hermans' expeditie in Noorwegen en focust meer op een karakterschets van Alfred. Hij vindt dat er een spanning in het boek heerst tussen dramatiek en stilstand. Ook is Øverås één van de eersten die de passage over de literaire kritieken die Alfreds moeder schrijft aanhaalt.

In de recensie van Aase Foss Abrahamsen wordt de fout uit Aaslestads artikel herhaald: *Nooit meer slapen* zou in 1965 verschenen zijn en tot nu toe 21 drukken hebben gekend. De recensie verscheen in een lokaal dagblad uit het zuiden, dat een oplage heeft van 46.340 exemplaren. Hij vergist zich verder in het jaar waarin *Damokles mørkerom* verscheen: hij schrijft 1973, maar het moet 1962 zijn.

In "Nederlender på vidda" (verschenen in Adresseavisen, een conservatieve krant uit Trondheim) schrijft Horgar dat Hermans met dit boek verschillende drijfkrachten achter het leven belicht: woede, familierelaties, angst en verdriet. Ook vindt hij Eva Paasches vertaling goed te volgen en meeslepend. De recensie van Per Ørjan Østvik is helaas niet goed leesbaar. Ook de recensie die erop volgt van Svein G. Simmonaes is niet overal goed leesbaar. *BA* is een sociaal-democratisch blad. Simmonaes wijst op het veelvuldige symboolgebruik. Ada Lange belicht het motief van de moeder in Gudbrandsdølen/ Lillehammer Tilskuer (oplage 21.361). Ze schrijft dat levens vaak gestuurd worden door de verwachtingen van de moeders en dat dat ook in deze roman het geval is. Verder prijst ze de eenvoudige en humoristische stijl die Hermans hanteert en goed is overgezet in het Noors. De laatste recensie komt uit Fagbladet (oplage: 203.000). De recensie is zo laat pas geschreven, omdat de recensent *Aldri sove mer* had bewaard voor later en het vergeten was, tot hij het laatst vond.

4.5 Zweedse receptie

4.5.1. Vertalingen

1962: *Mörkrummet* (*De donkere kamer van Damokles*). Vertaald door Brita Dahlman. P.A. Norstedt & Söners Förlag.

1965: *Paranoia* (*Paranoia*). Vertaald door Brita Dahlman. P.A. Norstedt och Söners Förlag.

1968: *Aldrig mera sova* (*Nooit meer slapen*). Vertaald door Brita Dahlman. P.A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm.

1969: "Den blinde fotografen" ("De blinde fotograaf" uit *Een landingspoging op Newfoundland*). Vertaald door Marguërite Törnqvist. Verschenen in *Moderna holländska berättare*. Bokförlaget Prisma, Stockholm.

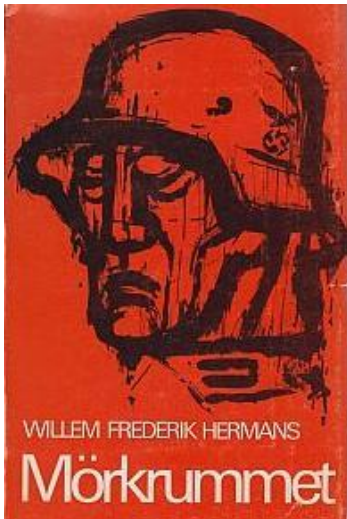
1970: "Gatuscen" ("Hypnodrome"). Vertaald door Nils -Magnus Folcke. Verschenen in *Svenska Dagbladet*, 30-8-1970.

1983: Brailleverie *Aldrig mera sova*, verschenen bij TPB.

4.5.2. Mörkrummet

Brita Dahlman vertaalde *De donkere kamer van Damokles*, *Nooit meer slapen* en *Paranoia*. Ze leerde Nederlands, omdat haar man van 1953 tot 1961 ambassadeur was in Den Haag. Hij was bevriend met de directeur van uitgeverij Norstedt, Ragnar Svanström. Norstedts is de oudste uitgeverij van Zweden. Boeken uit allerlei genres worden hier uitgegeven: zowel fictie als non-fictie en zowel Zweedse als buitenlandse boeken. Opvallend aan de titel vind ik de weglating van Damokles. Ik weet niet waarom hiervoor gekozen is. Behalve Hermans vertaalde Dahlman onder andere ook Vestdijk, Wolkers en Lampo.

Folke Isaksson trok in 1962 door Nederland om de Nederlandse cultuursituatie te

onderzoeken. Zo wilde hij kijken of de Stichting ter bevordering van de Vertaling van Nederlands Letterkundig Werk in Zweden geïntroduceerd kon worden (Van der Valk, 48). Deze stichting heeft ook bijgedragen aan de vertalingen van *De donkere kamer van Damokles*. Hij logeerde bij Sybren Polet, die veel Zweedse literatuur naar het Nederlands vertaalde. Deze regelde een afspraak voor hem met Hermans (Van der Valk, 50). Zijn interview met Hermans werd op 18 juni 1962 gepubliceerd in *Dagens Nyheter*, één van de grootste kranten in Zweden. Na dit interview volgden elf recensies, die Van der Valk allemaal uitgebreid heeft besproken in zijn werk (65-70). Ik heb deze passage in een bijlage toegevoegd. Het is niet bekend hoeveel exemplaren van *Mörkrummet* verkocht zijn, omdat de uitgeverij pas vanaf de jaren zeventig verkoopcijfers bewaarde. Ik wil geen dubbel werk verrichten, dus laat het bij een chronologisch overzicht van de recensies:

1. Folke Isaksson. "Mannen i mörkrummet". *Dagens Nyheter*, 18-6-1962.
2. Lars Gustafsson. "Snaran väntar i mörkret : W.F. Hermans i klass med Günther Grass". *Expressen*, 27-8-1962.
3. I.S. "Vilse i kriget". *Jönköpings-Posten*, 15-9-1962.
4. Göran Bengtson. "Rädde sig den som kan!". *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 23-9-1962.
5. Sune Kempe. "Spion i daipositiv". *Kvällsposten*, 25-9-1962.
6. Örjan Wallqvist. "Ny holländsk mästare". *Stockholms Tidningen*, 7-11-1962.
7. Folke Isaksson. "Dubbelgångare". *Dagens Nyheter*, 7-11-1962.
8. Petter Bergman. "Det försvunna negativet". *Aftonbladet*, 9-11-1962.
9. Kersti Meeuwisse. "En holländsk berättare". *Västerbottens Kuriren*, 22-11-1962.

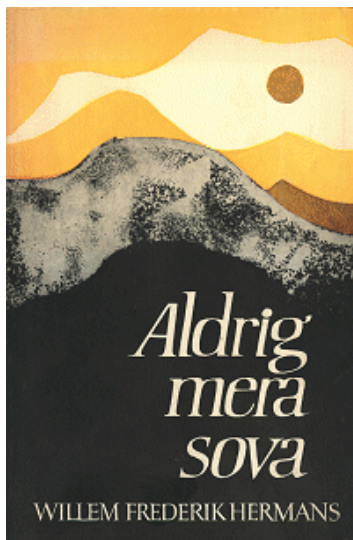
10. K.G. Arbäck. "Krigsroman med egen dimension". *Vestmanlands Läns Tidning*, 29-11-1962.
11. U. Asplund. "Krig på fy". *Göteborgs handels- och sjöfarts Tidning*, 25-9-1962.
12. Per Olov Enquist. "Thriller på annat sätt." *Uppsala Nya Tidning*, 7-1-1963.

4.5.3. Aldrig mera sova

In 1968 volgde de vertaling van *Nooit meer slapen*. Ook dit kon rekenen op aardig wat belangstelling in de pers. Dit keer verscheen er echter geen artikel meer van Folke Isaksson. De meeste kranten zijn regionale of lokale kranten, zoals de titels al aangeven. Ik heb geen oplagecijfers kunnen vinden van de kranten.

1. * Innet Ehrnrooth. "Aldrig mera sova". *Hufvudstadsbladet*, 14-5-1968.
2. Anders Österling. "Holländaren i Finnmarken". *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 2-9-1968.
3. * V. Heyman. "Nätel och datamaskinen". *Arbitirin*, 27-9-1968.
4. * [Anoniem]. "Bok-nytt". *Arbetarbladet*, 30-9-1968.
5. Marianne Svensson. "En litterär mardröm i nordisk fjällvärld". *Dala-demokraten*, 4-10-1968.
6. R. Yrlid. "Nobelpris till Holland?" *Kvällposten*, 16-10-1968.
7. Carl Johan Holzhausen. "Forskäre på villoräg". *Göteborgs-Posten*, 30-10-1968.
8. Synnöve Clason. "En inre frigöringskamp". *Nerikes Allehanda*, 13-11-1968.
9. Anderz Harning. "Holländare utan vingar". *Göteborgs-Tidningen*, 14-11-1968.
10. C.W.A. "Äventyr på Nordkalotten". *Norrländska Social-Demokraten Boden*, 29-11-1968.
11. Birger Hedén. "Att leva i blindo". *Helsingborgs Dagblad*, 21-12-1968.
12. Lennart Sörensen. "Sprucken vision". *Bonniers litterära magasin*, nummer 38, 1-1-1969.
13. * Lisbeth Holm. [Over: Aldrig mera sova]. *Biblioteksbladet*, 1-1-1969.
14. Anders Lidén. "Aldrig mera sova". *Uppsala Nya Tidning*, 18-8-1969.

Opmerkelijk genoeg is de eerste recensie afkomstig uit een Zweedstalige krant in Finland. Finland is namelijk tweetalig; een klein deel van de bevolking heeft Zweeds als moedertaal. Hufvudstadsbladet is gevestigd in Helsinki en is enigszins rechts. De tweede recensie is wel afkomstig uit een krant uit Zweden. Dit dagblad rolt in Malmö van de pers en wordt vervolgens gedistribueerd in zuid-Götaland. Bijna de helft van de bevolking woont in Götaland. Anders Österling was een bekende auteur, vertaler en literatuurcriticus.

Österling begint zijn artikel met een referentie naar Hermans' *Mörkrummet*, dat een aantal lezers zich nog wel moet herinneren vanwege de scherpe analyses erin. Verder wijst hij de lezers erop dat veel schrijvers in Nederland ook wetenschappers zijn. Hierbij noemt hij Vestdijk als bekendste voorbeeld. Hij geeft een korte samenvatting en gaat dan over tot een analyse van het boek. Hij spreekt van de bewustzijnsstroom "van tragisch-ironische strekking" van Alfred die de lezer aan het einde zo goed kan volgen. Het boek kan gelezen worden als een reportage, omdat alles zo precies omschreven wordt. Nummedal en de Amerikaanse toeriste vindt hij "briljant gekarakteriseerd". Ook bewondert hij de diepgaande onderwerpen die worden aangesneden en verbindt daarmee een dieper, "symbolisch drama over de situatie van de mens in de wereld". Hij vergelijkt *Aldrig mera sova* met P.O. Sundmans roman over een Andrée-expeditie. Deze roman heeft een prijs gewonnen, maar Hermans' boek vindt Österling beter vanwege de humor. Een zeer positieve recensie dus.

Over Arbitrin is niets te vinden. Arbetarbladet is een sociaaldemocratische krant die in het noorden van Zweden verschijnt. Ook Dala-Demokraten is een dagblad uit het noorden en sociaaldemocratisch geïntereerd. Marianne Svensson vindt het vanaf de eerste bladzijdes spannend

en goed geconstrueerd: “alle realistische details passen als stukjes in de ingewikkelde puzzel”. Het is een beklemmende, nachtmerrieachtige spanning. Kvällposten is een krant uit Malmö en maakt onderdeel uit van Expressen. De recensie van Rolf Yrlid is erg kort. Hij schrijft dat Hermans in de komende jaren ongetwijfeld de Nobelprijs zal krijgen, misschien zelfs wel dit jaar. Yrlid vindt de schrijver een mengsel van Günter Grass en Per Olof Sundman. Over *Aldrig mera sova* schrijft hij: “[H]et is geen vervelend boek (...), maar toch kan het niet mijn interesse vasthouden.”

Carl Johan Holzhausen geeft een korte samenvatting van het verhaal en zegt daarna dat het boek nog veel rijker is dan wat hij nu heeft geschreven. Hij vindt de “beknopte ideeën en observaties (...) origineel, vermakelijk en onvergetelijk”. Ook hij is zeer positief. Nerikes Allehanda is een krant die dagelijks verschijnt in Örebro, midden-Zweden. Synnöve Clason vindt het realisme en de gedetailleerdheid de sterkste punten van de roman. De humor zit hem in de karakterschetsen en “zwarte zelfironie”. Een dag later verschijnt de recensie van Anders Harning in Göteborgs Tidningen, het broertje van Kvällposten. Deze criticus, schrijver en journalist was erg bekend in Zweden van radio en tv. Hij is niet te spreken over Hermans: de auteur is een teleurstelling. *Aldrig mera sova* vindt hij niet slecht, maar het interesseert hem niet. C.W. A. is iets positiever, al vindt hij dat sommige passages wat te lang zijn. Al met al is het een interessante en spannende avontuurroman die kijk geeft op de willekeur van de wetenschap. Birger Heden schrijft dat de roman haar aan het denken heeft gezet over “hoe moeilijk het is mijn eigen leven te leven en er zeker van te zijn dat het alleen aan mij is te beslissen over wat ik doe”.

Dan verschijnt er een recensie in een literair tijdschrift, geschreven door Lennart Sörensen. Hij vindt dat Hermans een visie à la Hemingway laat zien en vindt de roman bijna perfect. Hij betreurt alleen Hermans' uithaal naar literaire critici. De laatste recensie die ik heb gevonden is van Anders Lidén. Hij vindt dat deze roman een nieuwe kant van Hermans laat zien: meer humoristisch en poëtisch. Desondanks is het typisch Hermans, met als thematiek de mens die in de chaotische werkelijkheid inzicht probeert te verkrijgen. Lidén classificeert het als een ideeënroman, een vervolg op de “Préambule” uit *Paranoïa*.

4.5.4. Paranoïa

Paranoïa was het tweede werk van Hermans dat vertaald werd naar het Zweeds. De eerste recensie werd net als bij *Mörkrummet* geschreven door Folke Isaksson en verscheen in één van de grootste dagbladen in Zweden, *Dagens Nyheter*.

1. Folke Isaksson. “Mardrömmar i verkligheten”. *Dagens Nyheter*, 23-8-1965.
2. Johan Borgen. “Själen, en fallgrop”. *Expressen*, 23-8-1965.
3. Göran Bengtson. “Mestadels makabert”. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 23-8-1965.
4. Artur Lundkvist. “Mörkrummets metod”. *Stockholms Tidningen*, 23-8-1965.
5. Magnus Hedlund. “Försök till dykningar”. *Göteborgs handels- och sjöfarts Tidning*. 1-9-1965.
6. Anders Lidén. “Med ryggen mot väggen”. *Uppsala Nya Tidning*, 18-11-1965.
7. Ingemar Leckius. “Det osynliga krigt : skriver om holländaren W.F. Hermans 'Paranoïa'”. *Aftonbladet*, 6-12-1965.
8. Göran Sonnevi. “Det finns bara ett enda verkligt ord : kaos”. *Bonniers litterära magasin* nummer 34, december 1965. 770-771.
9. Roland Adlerberth. “Vår virriga värld”. *Göteborgs-Tidningen*, 9-2-1966.

Folke Isaksson is niet positief over *Paranoïa*; hij vindt dat Hermans' fantasie op hol is geslagen en dat sommige verhalen net zo goed geschreven hadden kunnen zijn door een hysterische middelbare scholier. Behalve het eerste en laatste deel vindt hij het een armzalig boek. Wel vindt hij dat Hermans zich goed kan inleven. Het stuk van Johan Borgen is wat uitgebreider. Hij vergelijkt het werk met *Mörkrummet*. Arnold Cleever lijkt erg op Henri Osewoudt en alle verhalen spelen zich af tijdens of vlak na de Tweede Wereldoorlog. Hermans weet de lezer goed mee te trekken in de hoofden van

de zieke personages. De recensent vindt *Paranoia* erg macaber en nachtmerrieachtig. Niets is onmogelijk bij Hermans, maar juist door de realistische details worden de verhalen niet irreëel en contourloos.

Göran Bengtson sluit zich aan bij Johan Borgen. Hij is dus ook positief en vindt het boek zeker kwaliteit hebben. Artur Lundkvist vindt het al met al ook een goede novellebundel, maar over sommige verhalen is hij meer te spreken dan over andere. Zo vindt hij "Het behouden huis" een meesterwerk en ook "Glas" vindt hij vol betekenis zitten. Over de andere verhalen schrijft hij dat hij ze willekeurig en gefantaseerd vindt. De ideeën die Hermans in "Préambule" uiteenzet vindt hij "modern bijgeloof". Ook hij vergelijkt het met *Mörkrummet*, dat hij beter uitgebalanceerd vindt. Magnus Hedlund vindt net als Borgen en Bengtson dat het een erg absurdistisch en nachtmerrieachtig boek is. Hedlund vindt de allegorieën en symboliek vooral erg interessant. De novelles zijn spannend en fantasievol, maar al met al niet diepgaand genoeg.

Lidén heeft ook weer een recensie geschreven. Wederom is er een vergelijking tussen *Mörkrummet* en *Paranoia* en wordt het laatste als absurdistisch bestempeld. Hij vindt het boek wat overdreven. Ingmar Leckius oordeelt hetzelfde als alle andere recensenten: *Paranoia* is niet zo goed als *Mörkrummet*. Hij ziet de novellen meer als schrijfoefeningen, waarin de techniek al redelijk goed is en het komische aspect ook aanwezig is. Göran Sonnevi sluit zich graag bij Lundkvist aan. Hij schrijft: "het idee van een soort vaste relatie tussen taal en werkelijkheid kan nauwelijks serieus worden genomen, althans niet op een intellectueel niveau". Het kan niet worden gekoppeld aan psychologische of sociale argumenten en is daarom oninteressant. Alleen over "Het behouden huis" is Sonnevi echt te spreken, omdat het daar niet gaat over taal die chaos veroorzaakt, maar handelingen in oorlogstijd. Roland Adlerberth tenslotte lijkt de enige te zijn die *Mörkrummet* niet gelezen heeft. Hij beschouwt "Préambule" als een novelle op zich en zegt dat alle "zes aparte novelles vol zijn van waanzin en (...) dood", maar ook "met zwarte beckettumor en (...) engagement. Novelles die discussiëren, met zichzelf, met de wereld en met de lezer."

4.5.5. Den blinde fotografen

Van de laatste recensies heb ik geen kopieën kunnen vinden:

1. * Anders Österling, "Des är kusligt i Holland". *Sydsvenska Dagbladet*, 20-3-1969.
2. * Bengt Söderbergh, "Holland – Står det alldeles stilla?". *Expressen*, 28-3-1969.
3. * Britt Tunander. "Skrivande holländare". *Dagens Nyheter*, 23-6-1969.
4. * Göran Zachrisson. "Prosa i protest". *Kvällposten*, 10-7-1969.
5. * Marianne Svensson. "Moderna holländska berättare". *Dalademokraten*, 31-7-1969.
6. * Lennart Edgren. "Berättelser om världens färglöset". *Bohuslänningen*, 10-11-1969.

5. Verdieping

In mijn verdieping wil ik het theoretisch kader toepassen op één van de hierboven beschreven recepties. Ik heb gekozen voor *Die Dunkelkammer des Damokles*. Niet alleen heeft deze vertaling veruit de meeste recensies gekregen, maar ook heb ik aan het einde van de bespreking al opgemerkt dat er iets interessants te lezen was in de recensies: ze schetsen het beeld van goed versus kwaad, verzet versus bezetter en vertellen dat Hermans deze scheiding wilde doorbreken. Ik zal dit in mijn verdieping verder uitwerken. De vraag die hier centraal staat is hoe Hermans in het Duitse literaire polysyteem is geplaatst. Is hij in het centrum terechtgekomen of in de periferie? Hiervoor is het belangrijk te kijken met welke schrijvers Hermans wordt vergeleken en in welke stroming hij wordt geplaatst.

In de meeste recensies wordt Hermans existentialistisch en nihilistisch genoemd en wordt hij vergeleken met Duitse schrijvers zoals Kafka en Brecht en de Franse auteurs Balzac, de Sade, Sartre, Camus en Céline. Een overzichtje van de vergelijkingen:

Grimmiger, durchaus auch hölzerner als der große Lehrmeister de Sade oder seine existenzialistischen Zeitgenossen Sartre und Camus propagierte Hermans die Lehre von der Absurdität des menschlichen Daseins
(Höbel)

Und Hermans braucht das Wechselspiel zwischen äußerster topographischer Präzision und der nominalistischen Inkonsistenz, die in einem Agentenroman ja gar nicht auffällt: Bevor der Leser auf das Wittgenstein-Motto stößt, versinkt er wie Kafkas Galeriebesucher in einen schweren Traum
(Wallmann)

Mit der <<Dunkelkammer>> hat man sich beim Verlag (...) für einen der (...) <<raffiniertesten>> und <<perfidesten>> Romane entschieden, dessen Protagonist, Henri Osewoudt, einen Platz unter den grossen Figuren der Weltliteratur zwischen Josef K. und Oskar Matzerath verdient hätte
(Dieckmann)

In dezelfde recensie schrijft Dieckmann:

Und nun entrollt sich unter umgekehrten Vorzeichen die Kette der Ereignisse in einem rückläufigen Prozess, dessen Logik dem Kafka'schen Circulus vitiosus nicht nachsteht.

En:

Doch Hermans will nicht nur als (Anti-)Niederländer gelesen werden, sondern als europäischer Dichter, der die Traditionen von E. T. A. Hoffmann und Kleist, Kafka und Leo Perutz, Céline und Sartre auf einzigartige Weise integriert und forgeföhrt hat.
(Dieckmann)

Hermans Roman, ein bitteres Spiel mit dem Absurden, passte gut in die europäische Stimmung der Fünfzigerjahre, in die existenziellen Zwickmöhlen, die Sartre, Camus und Beckett errichteten.
(Jähner)

Es war die Zeit des Existenzialismus, in der dieser Roman entstand, und so lässt Hermans, ähnlich wie Albert Camus, den flehentlich nach dem Sinn seines Lebens fragenden Menschen durch eine absurde Welt irren, die zu allen Fragen schweigt.
(Henneberg)

Verwijzen naar deze bekende namen wil volgens de Zweedse literair criticus Folke Isaksson niet meteen zeggen dat Hermans met ze op één lijn wordt geschaard: volgens hem gebeurt dit eerder om Hermans een plaats te geven in de doelliteratuur. Hermans is bij verschijning van *Die Dunkelkammer des Damokles* immers een onbekende auteur in Duitsland. De positionering gebeurt het best door hem te vergelijken met canonieke schrijvers en betekent niet automatisch dat Hermans in de doelliteratuur meteen als even canoniek wordt ontvangen (Isaksson in Van der Valk, 69). Zo schrijft Jähner dat Hermans goed in de existentalistische traditie past, maar stelt de criticus niet dat Hermans in deze stroming even hoog prijkt als Sartre.

Ik denk dat Isakssons opmerking enigszins terecht is, maar zie hier ook een schijn tegenstelling. Dergelijke vergelijkingen in de doelliteratuur kunnen wel degelijk prestige verlenen aan de nieuwe auteur; recensenten vergelijken hem ook met canonieke schrijvers om aan te geven dat W.F. Hermans boeken van hoge literaire kwaliteit produceert. Zo positioneert Dieckmann Osewoudt tussen de twee hoofdpersonages van Kafka en Grass. Tussen, dus ze ziet Henri van gelijke literaire kwaliteit. Hermans wordt niet vergeleken met bijvoorbeeld John le Carré, omdat zijn werk zo spannend is. Want dat het werk spannend is, daar zijn de recensenten het wel over eens; ze noemen het een spannende thriller met een diepere, filosofische onderlaag.

In hoofdstuk vier heb ik uitgebreid besproken welke literaire criteria de recensenten hanteerden. Kort samengevat schreven ze het volgende: de ingewikkelde en ingenieus bedachte compositie van *De donkere kamer van Damokles* wordt veel geprezen. Ook becomplimenteren de recensenten de heldere en precieze stijl van Hermans. Ze vinden het boek met zijn zwarte ironie geestig. Een enkeling weidt uit over het dubbelgangersmotief. Aan de hantering van deze criteria is te zien dat veel gelet wordt op de literaire kwaliteit van het boek.

Hebben Duitsers een goede weerspiegeling van de belangrijke Nederlandse literatuur in hun systeem? Wat me opviel aan de recensies was dat Hermans het meest wordt vergeleken met Mulisch en Nootboom. Volgens Tiziano Perez van het Letterenfonds is de Nederlandse literatuur erg succesvol in Duitsland. Vooral na de Frankfurter Buchmesse van 1993 nam de belangstelling toe: dit is bijvoorbeeld te zien aan het aantal vertalingen dat sindsdien van Hermans' werk is verschenen. Duitsers zijn volgens Perez op zoek naar boeken van een hoog intellectueel niveau en daarom zijn Nootboom en Mulisch erg populair. Dit ligt anders in Nederland, waar lezers meer op zoek zijn naar het bekende verhaal (Perez). Intussen zijn meer dan vierduizend Nederlandse boeken overgezet naar het Duits. Naast Nootboom en Mulisch worden Margriet de Moor, Connie Palmen, Arnon Grunberg, Gerbrand Bakker en Jessica Durlacher veel gelezen. Waltraud Hüsmert heeft verder een aantal boeken vertaald van Tessa de Loo, Hugo Claus (waarmee Hermans ook een keer vergeleken wordt) en werkt momenteel aan de vertaling van Geert Buelens' *Europa Europa!*.

Een aantal bekende en belangrijke schrijvers is dus vertaald, maar ik weet niet of dit een goede afspiegeling van de Nederlandse literatuur geeft: voor Reve is bijvoorbeeld geen belangstelling. Perez geeft verder aan dat Duitsers meer op zoek zijn naar intellectuele boeken dan Nederlanders. Dit verschil in vraag is ongetwijfeld terug te zien in het aanbod van vertaalde Nederlandse literatuur. Het etiket 'intellectueel' is ook een indicator van de positie die het boek krijgt toebedeeld in het literaire polysysteem: het zal niet bij gemakkelijk leesbare boeken worden geschaard.

Even-Zohar noemt het verschil tussen centrum en periferie het onderscheid tussen canonieke en niet-canonieke werken. De canon valt op te delen in een levende en een dode canon, zoals ik in het

theoretisch kader al aangaf. In de bronliteratuur valt Hermans in het centrum en naar mijn mening in de levende canon. Hij wordt immers nog veel gelezen in Nederland. Maar hoe is Hermans in de doelliteratuur ontvangen? Gezien de vergelijkingen met belangrijke schrijvers, de classificatie van zijn boeken als werk met een filosofische onderlaag, de beoordeling op basis van literaire criteria en de vraag in Duitsland naar hoogstaande literatuur uit Nederland lijkt me dat Hermans in een deelsysteem dicht bij het centrum is gekomen. Ik kan niet zeggen of Hermans in het centrum terecht gaat komen; pas over een aantal decennia kan men zien of Hermans nog steeds veel gelezen wordt en of hij hetzelfde prestige geniet als nu.

Dat er veel wordt ingegaan op de personale vertelstipitie in *Die Dunkelkammer des Damokles* heeft mijns inziens nog een andere reden. Wallmann vindt dat hierin de kracht van de roman schuilt: de lezer denkt een objectief verhaal te lezen, maar komt er pas bij het motto achter dat dit niet zo is. Het vertelperspectief wordt verbonden met de thematiek van het werk: volgens de recensenten de onmogelijkheid te achterhalen of Osewoudt nu goed of slecht was en in relatie daarmee het al dan niet bestaan van Dorbeck.

Opvallend is dat vrijwel alle recensenten opmerken dat *De donkere kamer van Damokles* in Nederland insloeg als een bom. Receptieonderzoek van Joke Holwerda (1997) en Wilbert Smulders (1983) laat echter iets anders zien. Holwerda schenkt aandacht aan de receptie van *De tranen der Acacia's* en *De donkere kamer van Damokles* in Nederland. Ze merkt op dat er ergens tussen deze twee werken een verandering optreedt in de receptiewijze en verwijst hierbij naar de studie *In de schaduw van Auschwitz* van Frank de Vree (1995):

In zijn studie (...) heeft Frank de Vree aangetoond dat er rond de jaren zestig (...) een omslag plaatsvindt in de manier waarop Nederlanders tegen de Tweede Wereldoorlog aankijken. De verschuivingen die hij constateert in de publieke opinie of beter gezegd in het 'publieke discours', hebben betrekking op de verwerking van het oorlogsverleden (...). (...) In het geval van Hermans' oorlogsromans blijkt de *leeswijze* van de recensenten en interpreten te veranderen op een manier die *analoog* loopt aan de ontwikkeling van de visie op het oorlogsverleden op sociaal-historisch niveau.
(Holwerda, 3-4)

Deze overgang terminologeert ze als een verandering van een "ideologische discours" waarin het verzet geëerd wordt naar een "historische discours" waarbij de Jodenvervolgning en de falende autoriteiten belangrijker worden en de polarisatie verzetsheld – collaborateur sterk genuanceerd wordt (Holwerda, 16). Bij het historische discours hoort een "dialogische benadering": critici gaan in gesprek met de betreffende tekst en op zoek naar meerdere duidingen. Dit staat in scherp contrast met het ideologische discours, waarbij er sprake was van een "monologische benadering": slechts één duiding was de goede. De recensenten van *De donkere kamer van Damokles* "brengen de afwijkende vorm van de roman in verband met de vervreemdende werking die deze heeft ten opzichte van hun eigen werkelijkheid" (25).

Ook Smulders wijst op de veranderde receptie van Hermans' werk:

De roman sloeg met kracht een bres in alle morele of literaire vooringenomenheid tegenover de auteur. Het werk wordt veelvuldig en overwegend juichend, besproken.
(Smulders, 17)

De meeste recensies zijn positief. Er wordt veel aandacht geschonken aan de artistieke waarde van het boek:

Men had bewondering voor de constructie van de handeling, voor de vaart van het verhaal en voor het vernuft waarmee de auteur het probleem van 'de subjectieve waarheid' op scherp heeft weten te stellen.
(Smulders, 22)

Dit staat lijnrecht tegenover de receptie van *De tranen der Acacia's*, waarbij het de critici vooral om de morele waarden te doen was die in het boek uiteen werd gezet en geen aandacht werd geschonken aan de artistieke waarde (Holwerda, 8).

In 1945 werd, zoals gezegd, het verzet geëerd. Kieft laat in zijn inleiding van het boek *Oorlogsmymen* zien hoe in het naoorlogse Nederland alles op alles werd gezet de bezetting tot "een oorlogsmythe" om te smeden, "die Nederland weer sterk en eendrachtig moest maken" (Kieft, 15).

Overall in Nederland werd de oorlog herdacht in gezwollen metaforen, die vaag genoeg waren om iedereen het gevoel te kunnen geven deel te hebben uitgemaakt van een 'stille strijd'. Het hele Nederlandse volk was immers 'in zijn verzet tot eenheid saamgebonden'.
(Kieft, 13)

Voor de oorlogsslachtoffers was weinig aandacht: dat 75% van de Nederlandse Joden was vermoord verzwegen men liever. Pas in de jaren zestig werd de volle omvang van de Jodenvervolgung duidelijk, "[m]aar zelfs dat veranderde weinig aan de voorstelling van zaken dat 'fout' zijn tijdens de oorlog hier iets uitzonderlijks was geweest" (Kieft, 16). Nog steeds voelen mensen de drang oorlogsmymen te doorprikken: in 2001 verscheen *Grijs verleden* van Chris van der Heijden. Hij vindt dat de representatie die Nederland van de oorlog gemaakt had veranderd moet worden: het was eerder een kwestie van toeval of je in de oorlog onderdeel uitmaakte van het verzet of van het kamp van de bezetter. Iedereens prioriteit was te overleven, niet om een verzetsheld te zijn.

Dit is een mening, die Willem Frederik Hermans al veel eerder propageerde: "Hermans was al vanaf 1945 bezig met het doorprikken van oorlogsmymen, met een bijna maniakale drang wees hij Nederlanders op hun tekortkomingen", schrijft Kieft (27). Hermans' mening is terug te vinden in zijn hele oeuvre: *De tranen der acacia's*, *De donkere kamer van Damokles*, *King Kong*, *Herinneringen van een engelbewaarder* en diverse polemieken en essays. Holwerda liet in haar studie zien dat het een interpretatie is die met het verstrijken van de tijd is ontstaan; het is eerder met terugwerkende kracht dat men Hermans' oorlogsmymen als een ontzuivering ziet.

Nu ik de receptie van *De donkere kamer van Damokles* in Nederland heb besproken en kort uiteen heb gezet hoe het beeld van de bezetting door de tijd heen veranderd is, kan ik verdergaan met de bespreking van de Duitse recensies.

Zoals ik al aangaf is het erg opmerkelijk dat veel Duitse recensenten wijzen op de schok die de roman in Nederland veroorzaakte, terwijl die schok niet heeft plaatsgevonden. Een aantal citaten:

In den Niederlanden erschien "Die Dunkelkammer des Damokles" 1958, und natürlich sorgte das Buch, das den Widerstand gegen die Nazis als grotesken, blutigen Witz vorführte, für wütende Proteste.
(Höbel)

Daß dieser Roman in den Niederlanden der Nachkriegsjahre umstritten war, verwundert nicht
(Weidermann)

Sechs Jahre hat Hermans an dem Buch gearbeitet, und als es 1958 erschien, muss es wie ein Schock gewirkt haben. Bis heute hat es nichts von seiner verstörenden Wirkung und Aktualität eingebüßt.

(Braun)

In die holländische Gemütslage traf der Roman wie ein Schock, hatte er doch unter dem heroisierten Bild des Widerstands einen Abgrund aus Sinnlosigkeit, Identitätsverlust und Einsamkeit freigegraben.

(Jähner)

Hermans (...) war ein streitbarer, polemischer Mann. Was auch sein großer Roman "Die Dunkelkammer von Damokles" [sic] bezeugt. Er schlug bei seinem Erscheinen 1958 wie eine Bombe ein.

(Bormann)

Als der zweite Roman von Willem Frederik Hermans 1958 in Amsterdam erschien, machte er seinen Autor mit einem Donnerschlag berühmt: Das Thema war politisch und emotional heikel und seine Behandlung so spannend wie verstörend.

(Henneberg)

In den Niederlanden der 50er-Jahre allerdings, die von der nationalen Mythe des eifrigen Widerstands, des afgeklärten Auf-der-richtigen-Seite-Stehens zehrten, war *Die Dunkelkammer des Damokles* eine schier unerträgliche Provokation.

(Ruthner)

In Ruthners recensie wordt duidelijk waar de Duitse recensenten deze veronderstelling waarschijnlijk vandaan hebben gehaald: het nawoord van Cees Nooteboom. "Die Niederlande der Nachkriegszeit traf dies wie ein Schock, und dieser Schock hat seine Wirkung bis heute nicht verloren" (Nooteboom). Waarom hebben zoveel recensenten dit overgenomen in hun besprekingen? Om het boek interessant te maken voor de lezers, die misschien op zoek zijn naar iets provocerends, iets om van te smullen? Of is er een andere reden aanwijsbaar? Ik zal deze vraag zo proberen te beantwoorden. Eerst wil ik echter nog kort ingaan op de afbeelding van het naoorlogse Nederland en Hermans' positie daarin.

In de recensie in *FAZ* vestigt de criticus aandacht op het naoorlogse Nederland:

In der neuen, welgeordneten Nachkriegswelt ist nur scheinbar alles für jedermann erkennbar in gut und schlecht, schwarz und weiß aufgeteilt. Doch in Wirklichkeit ist in Hermans' Welt nichts geordnet und nichts eindeutig: Moral ist Zufall.

Beter is misschien nog om te zeggen dat er in het naoorlogse Nederland alleen plaats was voor goed, voor wit, zoals ik hierboven al omschreef. Jähner maakt eenzelfde opmerking over het "heroisierten Bild des Widerstands". Hij voegt er het volgende aan toe:

In den Niederlanden verdrängt man gerne, dass die Nationalsozialisten sie bis zum Schluss lobten, weil dort alles so reibungslos klappte wie in keinem anderen westeuropäischen Land.

Jähner beschrijft hoe Hermans zich tegen de oorlogsmythe verzette en graag in de wond stak. Ook Von Bormann merkt de recalcitrante houding van Hermans op. Volgens hem speelde Hermans met een eerbaar onderwerp, namelijk het "patriotische verzet tegen de 'Moffen'":

Hermans legt so die Lunte aan den niederländischen “Heroismus” und zeigt, wie das Gewaltprinzip die Tendenz hat, sich aus seinen Begründungen zu lösen.

Het saamhorigheidsgevoel dat in het naoorlogse Nederland werd geschapen wijt Von Bormann aan de ontzuiling, die in de Tweede Wereldoorlog begon en erna moest worden voortgezet:

[D]ie Nachkriegszeit tat alles, die Versäulung der Gesellschaft weiter abzubauen. Darunter verstand man die soziale Trennung in ideologische Zugehörigkeiten mit starkem Gruppengefühl. Die Wir-Identität basierte also weitgehend auf Abgrenzung und Ausschließung. So war es in der Tat ein Sprengsatz, den Hermans legte, wenn er seinen Helden als ein Nichts darstellt, das um jeden Preis Anschluss sucht – ein Widerstandskämpfer aus Versehen.

Hermans legte met *De donkere kamer van Damokles* dus een bom onder het ontzuilende Nederland. Kieft en Van der Heijden spreken echter helemaal niet van een ontzuilend Nederland tijdens de bezetting en de receptie laat juist zien dat Nederland in de jaren vijftig nog wel sterk verzuild is (Holwerda, 7).

Een aantal recensenten wijst op de verwisselbaarheid van verzetsmensen en collaborateurs. Henneberg schrijft bijvoorbeeld:

Deutsche Unterdrücker und holländische Unterdrückte erscheinen im Roman als gleich verdächtig: egoistisch, schäbig und skrupellos

Jähner sluit zich aan bij Henneberg: onder de Duitsers bevonden zich ook sympathieke personen en de Nederlanders zaten lang niet allemaal in het verzet.

Ruthner citeert de SS-soldaat, die aan het einde van de roman wordt opgevoerd:

In *Der Dunkelkammer des Damokles* freilich führt dieser pessimistische Extremismus dazu, dass eine der essenziellsten Botschaften gegen Ende des Buches ausgerechnet einem kriegsgefangenen SS-Mann in den Mund gelegt wird (...) Müßig (und bedauerlich) hinzuzufügen, dass in diesem Extremzynismus ein seltsam präzises Prophezeiungspotenzial lag.

De filosofie van Hermans wordt ten slotte ook vaak in meer algemene zin behandeld. De recensenten schrijven dat het volgens Hermans onmogelijk is achteraf een gebeurtenis te reconstrueren. Het is onmogelijk de werkelijkheid te doorgronden, alles berust op toeval en chaos. Hoewel deze filosofie los kan worden gezien van de oorlog, lijkt mij dat de recensenten het toch wel in het licht van de oorlog plaatsen; de uiteenzettingen zijn verweven met de plotbespreking of de literaire analyse van *Die Dunkelkammer des Damokles*. Verder wordt er veel aandacht besteed aan het slot van de roman: de andere instanties die worden aangehaald om hun mening over de zaak Osewoudt te geven, zoals het verzet, de psychiater en de priester (Wallmann).

Hermans wordt door alle recensenten afgeschilderd als een lastig persoon, die vreemd genoeg scheen te genieten als zijn roman of hijzelf in opspraak kwam. Ze halen rechtzaken aan die Hermans aanspande tegen Van Oorschot, het omstreden bezoek aan Zuid-Afrika, Hermans' onenigheid op de universiteit van Groningen en zijn boek *Onder Professoren* en zijn vertrek naar Parijs. Ik denk dat dit gedaan is om Hermans' positie in het naoorlogse Nederland te schilderen: een onruststoker, maar wel eentje die later gelijk kreeg over de oorlog. Ze laten zien dat Hermans niet bang was zijn eigen mening, hoe controversieel die ook zijn mocht, duidelijk te maken met een roman als *De donkere kamer van Damokles*.

Dat de Duitse recensenten het boek nog steeds actueel vinden, zegt iets over de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in Duitsland: blijkbaar is het proces onder de Duitsers nog steeds in volle gang. Hermans kan hierbij helpen, omdat hij immers van mening was dat de handelingen van mensen het resultaat waren van moedwil en misverstand, willekeur en toeval. Door het naoorlogse Nederland te omschrijven, kan duidelijk worden gemaakt waarom Hermans eind jaren veertig en begin jaren vijftig aan de kant werd geschoven; zijn mening kwam niet overeen met de toen algemeen heersende opinie. De Duitse recensenten expliciteren dit in hun recensies. Door de zogenaamde schok die *De donkere kamer van Damokles* in Nederland veroorzaakte te noemen, worden Duitse lezers er misschien juist door geboeid: een controversiële roman, die laat zien dat lang niet alle Duitsers slecht waren in de oorlog (en niet alle Nederlanders bij het verzet zaten). Zo wordt Hermans goed ontvangen en opgenomen in een cluster vlakbij het centrum. In de jaren zestig was Duitsland nog niet klaar voor deze verwerking: het gebrek aan belangstelling voor oorlogsromans in die periode laat dit zien.

Ik vind het daarom opmerkelijk dat *Die Tränen der Akazien* ook bij de tweede uitgave weinig belangstelling heeft genoten. Dit boek heeft eenzelfde thematiek. In de twee recensies die ik heb gelezen werd gesteld dat het boek niet zo goed was als *Die Dunkelkammer des Damokles* en beter als een voorstudie gelezen kon worden. Dit laat zien dat de literaire kwaliteit van het boek ook erg van belang is. Ook *Das heile Haus* heeft weinig tot geen recensies gekregen.

6. Conclusie

Om de receptie van Hermans in verschillende doelliteraturen te onderzoeken, heb ik naar verschillende aspecten gekeken die een indicatie geven van de openheid van een doelliteratuur: de omvang van het aantal verschenen vertalingen en de status die door critici aan de bronliteratuur wordt toegekend. Een derde factor is de modellerende werking die de bronliteratuur kan hebben op nieuwe verschijnselen in de doelliteratuur (Ruiter, 282). Dit was echter geen deel van mijn onderzoek en daarom zal ik die factor buiten beschouwing laten.

In Duitsland en Engeland zijn de meeste vertalingen van Hermans' werk verschenen. Frankrijk en Zweden volgen en Noorwegen komt op de laatste plek met slechts twee vertalingen. In de doelliteraturen zijn vaak dezelfde verhalen uitgekozen voor een vertaling. De vraag is of men uit het aantal vertalingen kan afleiden of de ene doelliteratuur meer openstaat voor de bronliteratuur dan andere doelliteraturen. Volgens Ruiter is het antwoord niet eenduidig: het hangt ervan af of men de uitgevers en critici beschouwt als enige poortwachters van een doelliteratuur, of dat de omvang van het lezerspubliek en de "relatieve economische mogelijkheden" van uitgevers ook meegerekend worden (Ruiter, 283). Het lezerspubliek in Zweden is kleiner dan dat in Duitsland, en daarom kan het aantal vertalingen dat daar verschenen is in verhouding misschien wel groter zijn dan dat in Duitsland. Het is daarom lastig een eenduidige conclusie op basis van de omvang te trekken. Wel lijkt me duidelijk dat op basis van de omvang geconcludeerd kan worden dat de literaire polsystemen van Duitsland, Engeland en Zweden meer open staan voor Hermans dan Frankrijk en Noorwegen. Blijkt dit ook uit de factor status?

In de meeste landen is veel aandacht geweest voor de verschijning van vertalingen van Hermans' werk. Er zijn twee golven geweest waarin veel boeken werden vertaald: de jaren zestig en het begin van de 21^e eeuw. De eerste vertaalgolf leidde over het algemeen tot kritiek op de vertalingen (vertaalfouten, ouderwetse woordkeuze, te formeel, etc.), niet in de laatste plaats van Hermans zelf. Na de Franse vertaling van *De donkere kamer van Damokles* had Hermans er genoeg van en verbood hij verdere vertalingen. De Engelse vertaling in 1962 kreeg aardig wat recensies, maar desondanks flopte het boek en werden de exemplaren vernietigd. Ook in Duitsland had de vertaling van *De tranen der acacia's* geen succes. De vertaler, Jürgen Hillner, wijt dit aan het gebrek aan belangstelling voor oorlogsromans in het Duitsland van de jaren zestig. In Noorwegen snapte het grootste deel van de recensenten de thematiek niet. Ze vonden het boek goed geschreven, maar erg verwarrend. In Zweden werd het beter begrepen en wordt de filosofie van Hermans besproken en met het boek verbonden.

De status van de vertalingen in de meeste doelliteraturen was daarom bij de eerste publicaties nog niet erg hoog. Maar ook voor deze factor geldt dat het lastig te construeren is hoe groot het prestige is dat een vertaald werk ten deel valt. Veel aspecten beïnvloeden namelijk het prestigeproces: bij introductie heeft geïmporteerde literatuur nog geen status. Prestige verkrijgt ze door bemoeienis van verschillende actoren: critici, uitgeverijen en andere tekstrecipiërende instanties geven de teksten een bepaalde waarde. Er ontstaat een ingewikkeld net van clusters en verbanden en daarom is het lastig een status te construeren. Wel kan gekeken worden naar de status van een criticus of dagblad. Dit heb ik in hoofdstuk vier om die reden gedaan.

In de jaren zestig verschenen ook de Zweedse vertalingen van *Paranoia* en *Nooit meer slapen*. De eerste werd gemengd ontvangen, de tweede positief. De eerste Duitse vertaling van *Nooit meer slapen* verscheen in 1982. Vertaalster Rosemarie Still had moeite een uitgever te vinden. Het werk kreeg zeven recensies in de belangrijkste Duitstalige kranten. Het boek wordt goed ontvangen, maar heeft weinig succes. *Unter Professoren* volgt in 1986 en geniet weinig belangstelling. De studentenopstand in Groningen is misschien niet interessant genoeg voor de Duitsers.

In Scandinavië verschijnt alleen in 1992 nog *Aldri sove mer*, de Noorse vertaling. Deze wordt positief ontvangen. De recensenten hebben zich voor een deel gebaseerd op het artikel van Aaslestad dat in *Aftenposten* verscheen. De meeste critici schrijven over de expeditie van Hermans in

Scandinavië en de basis die deze vormde voor *Nooit meer slapen*. Ze spreken over de Nederlandse beeldvorming van Noorwegen en vragen zich af waarom het werk niet eerder is vertaald.

Het succes van Hermans is eigenlijk pas deze eeuw op gang gekomen. Behalve in Noorwegen en Zweden kreeg zijn werk buiten Nederland in de twintigste eeuw weinig kritieken. Uit de recensies blijkt vooral verwarring. Misschien verschenen de vertalingen te vroeg om begrepen te worden. Hoe dan ook, in 2001 werd de Duitse vertaling *Die Dunkelkammer des Damokles* uitermate lovend ontvangen. Gustav Kiepenheuer Verlag had ook de rechten van *Nooit meer slapen*, *Au Pair* en *De tranen der acacia's* gekocht en de eerste twee genoten ook veel belangstelling. *Die Tränen der Akazien* vond men minder goed en ook *Das heile Haus* (2011) kreeg minder recensies.

Engeland en Frankrijk pikten het succes op en lieten vertalingen van *De donkere kamer van Damokles* en *Nooit meer slapen* verschijnen. De vertalingen zijn nu van veel betere kwaliteit dan in de jaren zestig. In Engeland kregen beide vertalingen meer belangstelling en positieve kritieken dan voorheen. In Frankrijk hadden de uitgaves minder succes, al werden ze niet negatief onthaald. Vooral Kundera's recensie heeft het boek goed gedaan.

In alle landen worden de stijl en humor van Hermans bewonderd. Ook vinden ze dat hij romans goed weet te construeren. Vooral in de 21^e eeuw ziet men *De donkere kamer van Damokles* en *Nooit meer slapen* als spannende en grappige verhalen, maar met een serieuze en zwarte onderlaag. De thematiek wordt beter begrepen en ook het dubbelgangersmotief wordt vaak besproken. Hermans' filosofie wordt veel aangehaald en ook worden er veel anekdotes gegeven ter illustratie van zijn persoonlijkheid. Veel recensenten proberen W.F. Hermans te classificeren. *De donkere kamer van Damokles* vinden ze vaak een psychologische thriller, maar ook de classificaties absurdistisch, existentialistisch en nihilistisch vallen. *Nooit meer slapen* wordt een reisverhaal, een reportage of een avonturenroman met filosofische onderlaag genoemd. Hermans wordt opvallend vaak vergeleken met Kafka, Grass, Camus en Sartre. Verder vallen de namen Kierkegaard, Beckett, Balzac, Céline, Brecht, Hamsun, Sundman, Borges, Horatius en Montaigne. Zulke classificaties zijn nodig, omdat Hermans voor de publicaties een onbekend auteur was. Hij moet een plaats krijgen in het literaire polysysteem en dat kan het beste door zijn roman te classificeren of zijn manier van schrijven te vergelijken met andere, bekende schrijvers. Isaksson merkte daarover op dat zulke vergelijkingen niet meteen betekenen dat Hermans ook zo'n groots schrijver is (Van der Valk, 69). Naar mijn mening geeft het wel een indicatie van de classificatie van Hermans in het polysysteem van de doelliteratuur: het boek bezit voldoende literaire kwaliteit om met zulke schrijvers vergeleken te worden.

Sommige recensenten proberen kort Hermans' positie in Nederlandse literair polysysteem te omschrijven. Ze plaatsen hem bij Mulisch en Nooteboom en noemen deze combinatie 'de grote drie'. Een andere 'grote drie' is Mulisch, Hermans en Claus. Reves naam valt slechts één keer. Ik denk dat Nooteboom veel genoemd wordt, omdat hij veel heeft gedaan voor de promotie van Hermans in Duitsland en omdat hij in Duitsland succesvol is. Ook Mulisch is bekend in Duitsland; vertalingen van zijn werk verschenen in de jaren tachtig en negentig en zijn ook opnieuw aan het begin van deze eeuw verschenen. Claus' werk is ook in het buitenland verschenen. Van Reve is niet veel vertaald, wat ook verklaart waarom veel recensenten hem niet noemen.

Vaak wordt verteld over de schok die de publicatie van *De donkere kamer van Damokles* in Nederland teweegbracht in 1958. Sommige recensenten vinden het ontvullende beeld van het verzet nog steeds schokkend en noemen het om die reden een tijdloos werk. Van de Duitse publicatie vermoed ik dat deze Duitsers helpt bij de verwerking van de Tweede Wereldoorlog. Een proces dat nog steeds loopt, aangezien de recensenten veel aandacht vestigen op de thematiek van het boek. In Nederland werd Hermans in eerste instantie aan de kant geschoven en stond hij er alleen voor, in Duitsland wordt hij met open armen ontvangen, omdat hij zo'n ontvullend beeld over het verzet laat zien. In de recensies worden veel anekdotes aangehaald om aan te tonen dat

Hermans geen eenvoudig figuur was en op veel weerstand stuitte in Nederland. Dit onderstreept zijn geïsoleerde positie.

In vrijwel ieder land zijn recensies verschenen in vooraanstaande dagbladen. Alleen in Frankrijk zijn de meeste recensies verschenen in vakbladen. Daar staat tegenover dat een erg bekend en vooraanstaand literair criticus, Milan Kundera, een recensie heeft geschreven voor *Le Monde*. Dit leverde vertaler Cunin zoals gezegd een kalkoentje champagne op. In Duitsland zijn in de meeste nationale bladen recensies verschenen. Ook in veel vakbladen, regionale en lokale kranten en culturele tijdschriften was veel aandacht voor de verschijning van Hermans' werk. In Zweden zijn wederom in de meest bekende dagbladen recensies verschenen en ook op regionaal en lokaal niveau zijn besprekingen verschenen. In Engeland zijn vooral op nationaal niveau recensies verschenen. Misschien is dit overzicht nog onvolledig en zijn er wel degelijk op regionaal of lokaal niveau recensies verschenen, maar die heb ik niet kunnen vinden. Ook in Engeland hebben bekende literaire critici Hermans' werk beoordeeld. In Noorwegen tenslotte is het hetzelfde verhaal: wederom zijn zowel nationale als regionale en lokale bladen vertegenwoordigd. De meeste critici zijn bekend. Hermans' werk heeft hiermee een bepaalde status verkregen, maar alleen voor *Die Dunkelkammer des Damokles* heb ik dit verder uit kunnen zoeken. Over de andere doelliteraturen wil ik daarom geen uitspraken doen.

Met deze scriptie heb ik een begin willen maken voor de receptie van Willem Frederik Hermans in het buitenland. Er kan nog veel meer gedaan worden: zo zouden er verdiepingen gemaakt kunnen worden van alle landen, waardoor er ook over de status van Hermans in die doelliteraturen conclusies kunnen worden getrokken. De regionale en lokale recensies van Duitsland zijn verder nog niet beoordeeld. Ook is de receptie van Hermans in andere landen, zoals Hongarije, Tsjechië, Slovenië, Italië en China, buiten beeld gebleven.

7. Bibliografie

- Aaslestad, Petter. "Ekstreme Finnmark". *Aftenposten*, 1-4-1992.
- Adlerberth, Roland. "Vår virrige värld". *Göteborgs-Tidningen*, 9-2-1966.
- Alsvik, Otlu. "Mellom to virkeligheter". *Drammens Tidende og Bülkerüds Blad*, 10-8-1962.
- Anbeek, T. "Knuvelder: de pilaarheilige". *Literatuur*: Jaargang 6. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1989. 358-360.
- Andreassen, Anders. [Over: *Damokles' mørkerom*]. *Bok og Bibliotek*, mei 1962.
- [Anoniem]. [Over: *Nie mehr schlafen*]. *Anzeiger für die Seelsorge*, januari 1983.
- [Anoniem]. "Bok-nytt". *Arbetsbladet*, 30-9-1968.
- [Anoniem]. [Over: *Nie mehr schlafen*]. *Bad Herrenalber Wochenspiegel*, 22-10-1982.
- [Anoniem]. "The Darkroom of Damocles". Catalogus van *The Overlook Press*, november 2007.
- [Anoniem]. "Nie mehr schlafen Willem Frederik Hermans." *Das Buch via literaturkritiken.de*, zonder datum.
- [Anoniem]. "Willem Frederik Hermans". *Das Buch*, winter 2001.
- [Anoniem]. "Ein Protokoll des Grauens". *Buch Aktuell+Buchreport*. 22-10-2001.
- [Anoniem]. "Protokollgenaue Prosa des Grauens". *Buch Aktuell*, winter 2001.
- [Anoniem]. [Over: *La Chambre noire de Damoclès*]. *Bulletin Critique du livre français*, mei 1963. Tome XVIII nr3.
- [Anoniem]. "Envie de lire". *Les coups de cœur des bibliothécaires*, n° 30, automne 2010.
- [Anoniem][Over: *The darkroom of Damocles*] *Daily Telegraph*, 11-5-1962.
- [Anoniem][Over: *The Darkroom of Damocles*]. *Eastern Daily Press*, 11-5-1962.
- [Anoniem]. "Trafikant im Widerstand". *Echo*, oktober 2001.
- [Anoniem]. "Die Dunkelkammer des Damokles". *Egotrip.de*, 1-10-2001.
- [Anoniem]. "Willem Frederik Hermans: "Au Pair"". *Egotrip.de*, 3-10-2003.
- [Anoniem]. "A quick glance..." *The Evening Chronicle*, 12-5-1962.
- [Anoniem]. "Intrigue : in queen Anne's day". *The Evening Gazette*, 19-5-1962.
- [Anoniem]. "Grim days of war". *Evening Herald*, 1-6-1962.
- [Anoniem]. [Over: *Aldri sove mer*]. *Fagbladet* nr 11 1992.
- [Anoniem]. "Fiction". *Guardian Journal*, 17-5-1962.
- [Anoniem]. "Hermans in vertaling". *Hermans-magazine*, nummer 40, jaargang 10, september 2001. 104-107.
- [Anoniem]. "In het buitenland". *Hermans-magazine*, nummer 40, jaargang 10, september 2001. 103, 111-113.
- [Anoniem][Over: *The dark room of Damocles*]. *John O'London's weekly*, 3-5-1962.
- [Anoniem]. "Willem Frederik Hermans : La chambre noir de Damoclès". *Journal Du Pas*, 28-1-1963.
- [Anoniem]. "Willem Frederik Hermans – Nie mehr schalfen/Nooit meer slapen". *Die-leselust.de*, zonder datum.
- [Anoniem]. "Willem Frederik Hermans Die Dunkelkammer des Damokles". *Lesen und Leute*, 06-2001.
- [Anoniem]. "Ein großer Autor aus Holland". *Münstersche Zeitung*, 14/15-12-2002.
- [Anoniem]. [Over: *La Chambre noire de Damoclès*]. *Notes bibliographiques*, februari 1963.
- [Anoniem]. "Interessante Niederländer". *Neue Wernigeröde Zeitung*, 29-8-2003.
- [Anoniem]. "Paris-Roman". *Oldenburgische Volkszeitung*, 2-1-2004.
- [Anoniem]. "Septentrion". *Ons erfdeel*, datum onbekend.
- [Anoniem]. [Over: *The Darkroom of Damocles*]. *Sphere*, 26-5-1962.
- [Anoniem]. "Eine Frau muss zuhören". *Der Spiegel*, 13-10-2003.
- [Anoniem]. "Through a lens sharply". *The Times Literary Supplement*, 11-5-1962.
- [Anoniem]. "Geheimnis einer fremden Familie". *Thüringische Landeszeitung*, 4-10-2003.
- [Anoniem]. [Over: *Die Dunkelkammer des Damokles*]. *Transparent*, december 2001.
- [Anoniem]. "A life without life". *The Tribune*, 25-5-1962.

[Anoniem]. [Over: *Die Dunkelkammer des Damokles*]. *Die Woche*, 30-11-2001.

AP. "Pauline und der Geldkoffer". *Straubinger Tagblatt*, 19-11-2003.

Arbäck, K.G. . "Krigsroman med egen dimension". *Vestmanlands Läns Tidning*, 29-11-1962.

Asplund, U. . "Krig på fy". *Götenborgs handels- och sjöfarts Tidning*, 25-9-1962.

Auffermann, Verena . "Der General und das Mädchen : Willem Frederik Hermans verirrt sich in einer Kolportage". *Süddeutsche Zeitung* , 19-3-2004.

Bang, Karin. "La oss håpe på bedre tider". *Morgenbladet*, 26-3-1962.

Battersby, Eileen. "Ambivalent reflections in a wartime hall of mirrors". *The Irish Times*, 2-6-2007.

Battersby, Eileen. "Second coming of a European Master". *The Irish Times*, 28-7-2006.

Beek, Mats. "Willem Frederik Hermans: vertalingen/bewerkingen". *Schrijversinfo.nl*, zonder datum.

Bengtson, Göran . "Mestadels makabert". *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 23-8-1965.

Bengtson, Göran. "Rädde sig den som kan!". *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 23-9-1962.

Bergman, Petter . "Det försvunna negativet". *Aftonbladet*, 9-11-1962.

Berke, Bernd . "Eine junge Frau im Labyrinth der Erwartungen". *Westfälische Rundschau*, 23-8-2003.

Berndl, Karin. "Ich, ein anderer". *Skug-journal für Musik*, nr 50 2002.

Beutel, Thomas. "Die Doppelgänger und seine undurchschaubaren Motive". *Eblinger Zeitung*, 28/29-9-2002.

Binding, Paul. "Fugitive Lover." *The Times Literary Supplement*. 8-6-2007.

Binding, Paul. "Visions of a nerd in the North". *The Independent*, 28-7-2006.

Borgen, Johan . "Själén, en fallgrop". *Expressen*, 23-8-1965.

Bormann, Alexander von. "Der Pfahl im Fleische : Ein großer Niederländer zum Wiederentdecken : Willem Frederik Hermans" *Die Welt*, 15-12-2001.

Bormann, Alexander von. "Die Welt ist die Hölle". *Die Zeit*, 26-4-1985.

Boven, E. van en M. Kemperink. *Literatuur van de Moderne Tijd: Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de 19^e en 20^e eeuw*. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2006.

Brandorff, Günter. [Over: *Die Dunkelkammer des Damokles*]. *EKZ-Infodienst*, oktober 2001.

Braun, Arne . "Zivilisation ist nur Schein : Entdeckung : Willem Frederik Hermans, einer der bedeutendsten niederländischen Autoren". *Neues Deutschland* , 20-12-2001.

Brockschmidt, Rolf. "Roman einer Expedition". *Der Tagesspiegel*, 24-4-1982.

Brunskill, Ian. "The plodder from the polders". *The Times*, 15-7-2006.

Brøgger, Niels Christian . "Den gule serie gjenoppstår". *Nationen*, 10-4-1962.

Bull-Gundersen, Mia. "Nederlandsk møte med myggen". *Dagens Naerlingsli*, 11-5-1992. Oslo.

Busse, Gerd. "Heldenhafte Verbechen". *Die Tageszeitung*, 18-9-2001.

B.v.M. "Expedition in den Urkonflikt". *NZZ*, zonder datum.

Carew, Rivers. "Fiction from Holland". *The Irish Times*, 5-5-1962.

Cieschinger, Almut. "Junge Niederländerin auf einer seltsamen Irrfahrt". *Rhein-Zeitung*, 31-12-2003.

Cieschinger, Almut. "Milde statt Sarkasmus – Willem Frederik Hermans Spätwerk <<Au Pair>>". *Onbekend*, oktober 2003.

Clason, Synnöve . "En inre frigöringskamp". *Nerikes Allehanda*, 13-11-1968.

Cunin, D. "Antwoord aan Joost Glerum". *Hermans-magazine*, datum onbekend.

Cunin, D. "Chambre noire et Leica". *Flandres-Hollande*. 11-7-2009.

Cunin, D. "Ne plus jamais dormir". *Flandres-Hollande*. 2-12-2009.

Cunin, D. "W.F. Hermans in vertaling". *Flandres-Hollande*. 13-10-2011.

C.W.A. "Äventyr på Nordkalotten". *Norrländska Social-Demokraten Boden*, 29-11-1968.

Dahl, Willy. "Frihetskampen som galehus". *Bergens Arbeiderblad*, 20-3-1962.

Delvigne, Rob. "Betaling bij vertaling". *Hermans-magazine*, nummer 40, jaargang 10, september 2001. 114.

Desalm, Brigitte. "Ein Unhold in den Dunkelkammern des Damokles". *Kölner Stadt-Anzeiger*. 23-9-2001.

Detje, Robin. "Verlempertes Leben". *Süddeutsche Zeitung*, 4-8-2005.

- Dieckmann, Dorothea. "...nichts als ohnmächtige Verleumdungen : Willem Frederik Hermans' sadistisches Universum". *Neue Zürcher Zeitung*, 18-10-2001.
- Dieckmann, Dorothea. "Paulina und das Dilemma des verliebten Autors : Willem Frederik Hermans' Roman 'Au pair'" *Neue Zürcher Zeitung*, 22-10-2003.
- Dieckmann, Dorothea. "Reise in den Abgrund". *Neue Zürcher Zeitung*, 3-5-2005.
- Dieckmann, Dorothea. "Und Gott würfelt doch : 'Nie mehr schlafen' : ein Roman von W.F. Hermans". *Neue Zürcher Zeitung*, 17-10-2002.
- D. P. "Dutch hero". *Oxford Times*, 11-5-1962.
- Droschke, Martin. "Kafkas Koordinaten". *Kommune*, nr 10 2001.
- Droschke, Martin. "Manisch streitsüchtig". *Stadt Revue Köln Magazin*, november 2003.
- Droschke, Martin. "Marionetten in einem Spiel". *Onleesbaar*, 6-12-2003.
- Droschke, Martin. "Mordsgeld". *Kommune*, oktober/november 2003.
- Droschke, Martin. "Zeit zum Streit". *Zitty*, 5.2 – 18.2.2004.
- Edgren, Lennart. "Berättelser om världens färglöset". *Bohuslänningsen*, 10-11-1969.
- Ehrnrooth, Innet. "Aldrig mera sova". *Hufvudstadsbladet*, 14-5-1968.
- Eichmann-Leutenegger, Beatrice. "Professoren, Rehrücken und Schäferstündchen : Willem Frederik Hermans : 'Unter Professoren'". *Neue Zürcher Zeitung*, 30-11-1986.
- Eickmans, Heinz. "W.F. Hermans in Duitsland". *Filter*, nummer 1, jaargang 9, maart 2002. 49-52.
- Eide, Eiliv. "Sverd i mørket". *Bergens Tidende*, 28-4-1962.
- Engelberg, Achim. "Widerstand oder Verrat. *Das Brättchen*, juli 2003.
- Enquist, Per Olov. "Thriller på annat sätt." *Uppsala Nya Tidning*, 7-1-1963.
- Even-Zohar, I. "Polysystem Theory". *Poetics Today*, vol 1, nr ½. Special Issue: Literature, Interpretation, Communication. Duke University Press, 1979. 287-310.
- Eystein Øverås, Tor. "Går seg will på vidda". *Nordlands Framtid*, 19-5-1992.
- Faber, Michel. "A Pioneer from the domain of fish". *The Guardian*, 15-7-2006.
- Fakkeldij, Syrinx. "Buchmesse: voorbij Mulisch en Nooteboom". *Duitslandweb*, 12-10-2011.
- Faul, Eckhard. "Expedition in den Norden Norwegens". *Pirmasenser Zeitung*, 12-5-2003.
- Fillon, Alexandre. "Insomnia". *Livres-Hebdo*, 16 oktober 2009.
- Finger, Evelyn. "Verzweifelle und stirb". *Die Zeit*, 17-1-2002.
- Fischer, Gerd. "Ähnlich wie zwei Wassertropfen". *Neue Rhein-Zeitung*. 20-12-2001.
- Flanery, Patrick. "Light at midnight". *The Times Literary Supplement*, 1-12-2006.
- Foss-Abrahamsen, Aase. "Nederlandsk klassiker endelig på norsk". *Faerelandsvennen*, 4-6-1992.
- Frommhold, Sven. "Beklemmende Reise in die Selbsterstörung". *Chemnitzer Zeitung*, 14-9-2001.
- Gillespie, G. "Polysystem Studies by Itamar Even-Zohar". *Comparative literature*, vol. 45, nr. 4. University of Oregon, 1993. 374-377.
- Glerum, J. "De donkere kamer op zijn Frans". *Hermans-magazine* juni 2007, jaargang 16 nr 63. 129-131.
- Glerum, J. "Willem Frederik Hermans (1921 - 1995) / De donkere kamer van Damokles (1958)". Informatie bij de tentoonstelling in de ObA, najaar 2012.
- Gradinger, Malvine. "1,92 Meter groß und blond : 'Au pair': Willem Frederik Hermans' Holländerin in Paris". *Münchener Merkur*, 6-9-2004.
- Granhus, Bjarne. "Mennesker under en okkupasjon". *Trønder-Avisa*, 10-4-1962.
- Grimminger, Rolf. "Nobelpreis für Professor Dingelam". *Süddeutsche Zeitung*, 21-1-1987.
- Grossman, Karin. "Alles geht wie von selbst". *Sächsische Zeitung*, 3/ 4-11-2001.
- Grossman, Karin. "Die Wirklichkeit spricht nicht". *Sächsische Zeitung*, 3-1-2004.
- Grossman, Karin. "Selbstentblößung". *Sächsische Zeitung*, 7/8-9-2002.
- Grundman, Ute. "Odyssee eines Romans". *Buchmarkt*, januari 2002.
- Grønli, Jon Terje. "Geologisk ekspedisjon på Finnmarksvidda". *Tørnbergs Blad*, 12-5-1992.
- Gustafsson, Lars. "Snaran väntar i mörkret : W.F. Hermans i klass med Günther Grass". *Expressen*, 27-8-1962.

Haavardsholm, Haavard . "Ny 'gul' fra Nederland". *Arbeiderbladet*, 26-3-1962.

Hannevik, Arne. "Hvem var Henri Osewoudt?" *Verdens Gang*, 28-7-1962.

Hansen, Erik Fosnes. "Presist inn i den indre geologi". *Aftenposten*, 10-6-1992.

Harning, Anderz . "Holländare utan vingar". *Göteborgs-Tidningen*, 14-11-1968.

Haugen, P. Chr. . "Vinduet mot verden åpnes igjen : tre ypperlige romaner introduserer den nye "gule"". *Tidens Krav*, 29-3-1962.

Hedén, Birger . "Att leva i blindo". *Helsingborgs Dagblad*, 21-12-1968.

Hedlund, Magnus . "Försök till dykningar". *Göteborgs handels- och sjöfarts Tidning*. 1-9-1965.

Heise, Ulf. "Spannung bis zum Zerreißen". *Märkische Allgemeine Postdamer Tageszeitung*. 22/23-11-2003.

Hellesnes, Nils . "Romanen om motstandsbevegelsen i Nederland". *Stavanger Aftenblad*, 2-6-1962.

Henneberg, Nicole. "Die Tränen des Herrn Osewoudt wiederentdeckt: ein Agententhiller des holländischen Existenzialisten Willem Frederik Hermans". *Der Tagesspiegel*, 27-1-2002.

Herbst, Alban Nikolai. "Die Dschungel: Die Tränen der Akazien: der Rezensent und die Kleider des Kaisers". *Anderswelt*, 4-4-2005.

Hermans, Jacques. "Anti-héros. La route pour nulle part". *La libre Belgique*, 10-5-2010.

Hermans, Willem Frederik. *Volledige werken deel 3*. Ed. Peter Kegel en Jan Gielkens. Amsterdam: De Bezige Bij, 2010.

Heyman, V. . "Nätel och datamaskinen". *Arbitirin*, 27-9-1968.

H.L. "Dramatikk i Finnmark". *Nytt fra Norge*, 23-6-1992.

Holm, Lisbeth . [Over: *Aldrig mera sova*]. *Biblioteksbladet*, 1-1-1969.

Holwerda, Joke. *Andere tijden, andere visies. De oorlogsromans van W.F. Hermans*. Diss. Rijksuniversiteit Groninge, 1997. Groningen: Passage, 1997.

Holzhausen, Carl Johan . "Forskäre på villoräg". *Göteborgs-Posten*, 30-10-1968.

Hope, Francis. "Good clean blood". *The Spectator*, 11-5-1962.

Horgar, Fartein. "Nederlender på vidda" *Adresseavisen*, 4-8-1992 en 24-9-1992.

Houm, Philip. "En bok av usedvanlig slagkraft?" *Dagbladet*, 20-4-1962.

Höbel, Wolfgang. "Henri, der Held". *Der Spiegel*, 14-1-2002.

Hüfner, Agnes . "Verblichene Reizworte : der Roman 'Unter Professoren' des Holländers W.F. Hermans". *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6-2-1987.

I.S. "Vilse i kriget". *Jönköpings-Posten*, 15-9-1962.

Isaksson, Folke . "Dubbelgångare". *Dagens Nyheter*, 7-11-1962.

Isaksson, Folke. "Mannen i mörkrummet". *Dagens Nyheter*, 18-6-1962.

Isaksson, Folke . "Mardrömmar i verkligheten". *Dagens Nyheter*, 23-8-1965.

I.T. "Damokles mörkerom". *Moss Avis*, 21-5-1962.

Jansen, Peter W. . "Zeit zu sterben : nach 20 Jahren auf Deutsch : 'Die Tränen der Akazien' von Willem Frederik Hermans". *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25-3- 1969.

Janssen, Frans A. en Sonja van Stek. *Het bibliografische universum van Willem Frederik Hermans*. DBNL, Willem Frederik Hermans Instituut & Frans A. Janssen, 2005.

Jentzsch, Martin. "Das unbekannte Werk eines großen Niederländers". *Lübedror Nachrichten*, 8-10-2001.

JLC. "Merci à Milan Kundera". *Critiqueslibres.com*, 3-3-2007

J.M.M. "Un vertige hollandais". *Livres-Hebdo*, 19-5-2006.

Joel, Fokke. "Issendorfs Ehrgeiz und Läuterung". *Neues Deutschland*, 2/3-8-2003.

Johnson, Louis. "Dark journeys by blue passport". *New York Herald Tribune*, 3-11-1962.

Jor, Finn. "De tre nye "gule"". *Morgenpostens kronikk*, 8-5-1962.

Jähner, Harald . "Die Doppelgänger : Einer der berühmtesten niederländischen Romane erscheint endlich auf Deutsch - nach mehr als vierzig Jahren". *Berliner Zeitung*, 12-1-2002.

Kalss, Christine. "Wahrheit und Betrug". *Maxima*, november 2003.

Kapp, Peter. "Expedition ins Ich". *The Associated Press*, 3-7-2003.

K.E. "Påske-Lektyre". *Händel Sjøfart*, Oslo, 11-4-1962.

Kempe, Sune. "Spion i daipositiv". *Kvällsposten*, 25-9-1962.

K.K. "Fønix-Bøkene". *Bula Tidend*, 28-4-1962.

Kieft, Ewoud. *Oorlogsmymthen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2012.

Kiderlen, Elisabeth. "Wollen, was ein anderer will". *Badische Zeitung*, 21-12-2001.

Kundera, Milan. "La poésie noire et l'ambiguïté". *Le Monde*, 26-1-2007.

Lambeck, Barbara. "Verführungen eines Doppelgängers". *Saarbrücker Zeitung*, 15/16-12-2001.

Landshuter, Stephan. "Schöpferischer Nihilismus, vollständige Misanthropie". *Literaturkritik.de*, november 2003.

Lange, Ada. "Mors forventninger". *Gudbrandsdølen/Lillehammer Tilskuer*, 20-11-1992.

Langer, Tanja. "Mücken auf dem Mount Everest : Willem Frederik Hermans' großer Roman über das Scheitern von Expeditionen". *Die Welt*, 22-2-2003.

Larsen, Turid. "Stor nederlandske roman". *Arbeiderbladet*, 11-4-1992.

Leckius, Ingemar. "Det osynliga krigt : skriver om holländaren W.F. Hermans 'Paranoia'". *Aftonbladet*, 6-12-1965.

Leyman, Dirk. "'The Darkroom of Damocles' op shortlist prestigieuze vertalersprijs". *NRC*, 28-1-2009.

Lidén, Anders. "Aldrig mera sova". *Uppsala Nya Tidning*, 18-8-1969.

Lidén, Anders. "Med ryggen mot väggen". *Uppsala Nya Tidning*, 18-11-1965.

Linden, Thomas. "Gnadenlos unbequem". *Berliner Morgenpost*, 16-12-2001.

Linden, Thomas. "Der Held ist kalt wie ein Frosch." *Kölnische Rundschau*, 29-12-2001.

Linden, Thomas. "Niemand wartet am Nordkap". *Kölnische Rundschau*, 12-12-2002.

Lindon, Mathieu. "Hermans sur sols mouvants". *Libération*, 29-10-2009.

Lundkvist, Artur. "Mörkrummets metod". *Stockholms Tidningen*, 23-8-1965.

Lühe, Marion. "Der alte Mann und das Mädchen". *Rheinischer Merkur*, 9-10-2003.

Magin-Pelich, Eva. "Ausgebremster Ehrgeiz". *Episteme*, 23-7-2002.

Magin-Pelich, Eva. "Hermans Verwirrspiele". *Episteme*, 30-9-2003.

Magin-Pelich, Eva. "Wo ist Dorbeck?". *Episteme*, 27-11-2001.

Mahajan, Karan. "Victims of Science". *The New York Sun*, 17-8-2007.

Manske, Tina. "Einschätzung: Die Dunkelkammer des Damokles". *Zeichensprache.de*, 20-2-2002.

Martin, Marcel. "Inconnu aux services secrets : ambiguïté et mystère". *Les Lettres Françaises*, 31-10-1963.

McGurk, Stuart. "The Darkroom of Damocles". *Financial Times*, 11-8-2007.

Mechlenburg, Gustav. "Wittgensteins Wollunterhose". *Die Tageszeitung*, 26-11-2002.

Meeuwisse, Kersti. "En holländsk berättare". *Västerbottens Kuriren*, 22-11-1962.

M.L. "Spännende-men". *Sunnmørsposten*, 1962.

Morton, Brian. "Translation takes us to the limits of land and language". *Sunday Herald*, 23-7-2006.

Mukherjee, Neel. "'A Dutch Classic to Rival Camus'". *The Telegraph*, 13-9-2007.

Mühleis, Volkmar. "Nie mehr schlafen". *Dradio.de*, 20-1-2003.

Nentwich, Andreas. "Unter der Mitternachtssonne wartet das Dunkel". *Die Zeit*, december 2002.

Nickel, Gunther. "Alles verdrängt". *Die Welt*, 25-10-2006.

Nickel, Gunther. "Alles verdrängt : Willem Frederik Hermans erzählt hochraffiniert die Geschichte einer ganz und gar durchschnittlichen Frau". *Die Welt*, 25-10-2003.

Nickel, Gunther. "Weltliteratur aus den Niederlanden : endlich auf Deutsch : Willem Frederik Hermans". *Romane Literaturblatt für Baden und Württemberg* nr 10, september-oktober 2003.

Nilsen, Lars Helge. "To Reiser". *Bergens Tidende*, 3-8-1992.

Nilsen, Tove. "Filosofisk roman med komisk verdi". *Dagbladet*, 6-5-1992. Oslo.

Nooteboom, Cees. "Er hatte immer recht". *Die Zeit*, 5-5-1995.

Nüchtern, Klaus. "Dunkelkammer des Damokles". *Falter.at*, 26-9-2001.

Obbema, F. "Frankrijk laat W.F. Hermans herkansen". *De Volkskrant*, 26-5-2006.

Oelemann, Christian. [Over: *Nie mehr schlafen*]. *Buchkultur.de*, oktober 2002.

Orthofer, Michael. [Over: *Beyond Sleep*]. *Complete Review*, datum onbekend (2007-2008).

Orthofer, Michael. "The Darkroom of Damocles". *Complete Review*, datum onbekend (2007-2008).

Otterspeer, Willem. "A Literary Geological Shift". *The Wall Street Journal*, 7-7-2007.

O.Ø. "Tre nye Fønix-romaner". *Arbeider Avisen*, 13-4-1962.

Pagnard, Rose-Marie. "Un resistant en chambre noire". *Le Temps*, 19-8-2006.

Pannowitsch, Ralf. "Chronik eines angekündigten Fortgangs". *Onleesbaar*, 2003.

Parks, Tim. "The Dutch are coming!". *The New York Review of Books*, 27-10 – 9-11-2011.

Parot, Jeanine. "Au cœur des ténèbres". *Les Lettres Françaises* 16-1-1963.

Pizzini, Duglore. "Mysteriöse Mordbefehle." *Die Presse*, 1-6-2002.

P. K. "Den nederlandske motstandskampen". *Sandefjords Blad*, 24-4-1962.

Polak, Bob. "Waltraud Hüsmert: 'Kein großer Autor ist leicht zu übersetzen'". *Hermans-magazine*, nummer 40, jaargang 10, september 2001. 110.

Post, Chad W.. "The Darkroom of Damocles". 3%: Best Translated Book 2008 shortlist, 15-1-2009.

Pye, Micheal. "Dutch Master". *Bookforum.com*, Juni-Juli-Augustus 2007.

Pye, Michael. "Hostages to Fortune". *The Scotsman*, 23-6-2007.

Quack, Josef. "Philosophie gegen nasse Füße". *FAZ boekbijlage*, 16-11-1982.

Raat, Gerard. [Over: *Ne plus jamais dormir*]. *Septentrion* herfstnummer 2010.

Rasmussen, Egil. "Hvem er Dorbeck?" *Afbeup*, 4-4-1962.

Raus, Michel. "Die dubiose Identität des Resistenzlers". *Lëtzebuenger laud*, 25-1-2002.

Riisøen, Sverre. "Hollandsk okkupasjonsroman med brodd". *Morgenavisen*, 22-5-1962.

Ringard, Morten. "Ny 'gul'". *Gudbrandsdølen*, 26-5-1962.

R. N. "A black book". *The Scotsman*, 12-5-1962.

Robers, Nobert. "Brillant un fesseln". *Westfälische Nachrichten*, 13-2-2002.

Rok. "Amsterdam und der Krieg". *Rheinischer Merkur*, 7-7-2005.

Rudle, Ditta. "Nie mehr schlafen". *Buchkultur*, augustus/september 2003.

Rudle, Ditta. "Unter dem Schwert". *Buchkultur*, nr 79 april-mei 2002.

Ruiter, F. *De receptie van het Amerikaanse postmodernisme in Duitsland en Nederland*. Diss. Rijksuniversiteit Utrecht, 1991. Leuven/Apeldoorn: Garant, 1991.

Ruthner, Clemens. "Dilettanten des Widerstands". *Le Monde diplomatique*, 5-1-2002.

Ruthner, Clemens. "Schweinestall Paris". *Der Standard*, 30-8-2003.

Sazerat, Roger. "Un Günther Grass néerlandais? : 'La chambre noire de Damoclès' par W.-F. Hermans". *France observateur*. 22-11-1962.

Schlodder, Holger. "Der Autor als Strippenzieher". *Darmstädter Echo*, 15-9-2003.

Schmidt, Oliver. "Niemand macht Licht an". *NOZ Osnabrücker Zeitung*, 15-9-2001.

Schmitz, Michael. "Ein Widerstandskämpfer ohne Motiv". *Westfälische Rundschau*, 12-1-2002.

Schneider, Heinz. [Over: *Nie mehr schlafen*]. *Das Gute Buch: Lesezirkel-Bücherdienst*, 1982.

Schneider, Wolfgang. "Manschetten aus Meteorit". *Frankfurter Allgemeine, Belletristik*: 8-10-2002.

Schneider, Wolfgang. "Das sadistische Universum". *Literaturen*, 7/8 2003.

Schneider, Wolfgang. "Spatztheorem". *FAZ*, 15-1-2003.

Schneider, Wolfgang. "Wenn kein Spatz vom Dach fällt". *FAZ*, 27-4-2005.

Schümer, Dirk. "Blonder Lichtblick in einem sadistischen Universum". *FAZ*, 29-11-2003.

Schümer, Dirk. "Radikaler als de Tod". *FAZ*, 24-11-2002.

Schütz, Erhard. "Empfehlungen von Erhard Schütz". *Das Magazin*, nr 9 2002.

Seewitz, Torsten. "Die Dunkelkammer des Damokles". *Fragmentum.de*, 26-1-2002.

Seewitz, Torsten. "Nie mehr schlafen". *Fragmentum.de*, 30-9-2002.

Self, John. "W.F. Hermans: Beyond Sleep." *Asylum*, 14-2-2008.

Serdijn, D. "Alles waar Heleen van Royen over schrijft, vervormt tot ongeïnspireerde viezigheid." *De Volkskrant*. De Volkskrant, 19-05-2013.

Simonnaes, Svein G.. "Hollandsk Malstrøm". *BA* 6-10-1992.

- Sinery, Patrick de. [Over: *la Chambre noire de Damoclès*]. Page, juni-juli 2006.
- Smulders, Wilbert. *De literaire misleiding in De donkere kamer van Damokles*. Diss. Rijksuniversiteit Utrecht, 1983. Utrecht: HES Uitgevers, 1983.
- Sonnevi, Göran. "Det finns bara ett enda verkligt ord : kaos". *Bonniers litterära magasin* nummer 34, december 1965. 770-771.
- Stamm, Peter. "Göschchenen als literarischer Fixpunkt und Metapher". *Urner Wochenblatt*, 20-9-2003.
- Stein, Emmanuel von. "Das Jucken in der Achselhöhle". *Kölner Stadt-Anzeiger*, 16-12-2003.
- Steinert, Hajo. [Over: *Die Dunkelkammer des Damokles*]. *Focus*, 11-2-2002.
- Steinherr, Thomas. "Willem Frederik Hermans : Au pair". *Bücherei Aktuell*, 2003.
- Stiftel, Ralf. "Doppelgänger". *Lüdenscheider Nachrichten*, 17-10-2001.
- Svensson, Marianne. "En litterär mardröm i nordisk fjällvärld". *Dala-demokraten*, 4-10-1968.
- Svensson, Marianne. "Moderna holländska berättare". *Dalademokraten*, 31-7-1969.
- Söderbergh, Bengt. "Holland – Står det alldeles stilla?". *Expressen*, 28-3-1969.
- Sörensen, Lennart. "Sprucken vision". *Bonniers litterära magasin*, nummer 38, 1-1-1969.
- Tall, Neal Ascherson. "Devilish". *The New Statesman*, 11-5-1962.
- TL. "Der Traum von der Unsterblichkeit". *Berliner Morgenpost*, 23-12-2002.
- Trippler, Hans-Joachim. "Ein Schicksal zwischen zwei Fronten". *Deister- und Wesezeitung*, 16-2-2002.
- Tunander, Britt. "Skrivande holländare". *Dagens Nyheter*, 23-6-1969.
- Tørå, Arthur. "Farlig ferd". *Agderposten*, 27-4-1992. Arendal, oplage 1990.
- Valk, Arno van der. "Een excursie, een interview en de Nobelprijs: Een landingspoging in Zweden". *W.F. Hermans: het grootste gelijk buiten Nederland*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2002. 27-74.
- Valk, Arno van der. "Noorse belangstelling voor *Nooit meer slapen*: Alfred Issendorfs terugkeer naar het Noorden". *W.F. Hermans: het grootste gelijk buiten Nederland*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2002. 163-178.
- Vinocour, John. "The sounds of silence in noisy, literary Europe". *International Herald Tribune*, 10-7-2007.
- WA. "Programm fürs "Quintett" steht". *Westfälischer Anzeiger*, 5-10-2001.
- Wallmann, Hermann. "Auf Augenhöhe Willem Frederik Hermans' "Die Dunkelkammer des Damokles"". *Süddeutsche Zeitung (am Wochenende)*, nr 213, 15-9-2001.
- Wallmann, Hermann. "Gelb wie Messing die Sonne : Expedition in die Sinnlosigkeit : Der Roman 'Nie mehr schlafen' von Willem Frederik Hermans". *Süddeutsche Zeitung*, 4-12-2002.
- Wallmann, Hermann. "Der Kosmos als Gehirn und die Erde als der Tumor darin". *Basler Zeitung*, 3-1-2003.
- Wallmann, Herman. "Willem Frederik Hermans Das sadistische Universum". *Neue Promenade*, herfst 2002.
- Wallqvist, Örjan. "Ny holländsk mästare". *Stockholms Tidningen*, 7-11-1962.
- W.D. "Fugl Fønix og gul-grønn konkurranse". *Bergens Arbeiderblad*, datum unbekend.
- Webster, P. "The French Connection." *The Guardian*. The Guardian, 29-7-2000.
- Wehrmann, Elisabeth. "Der Held - ein Clown : Willem Frederik Hermans : 'Nie mehr Schlafen'". *Die Zeit*, 28-1-1983.
- Weichelt, Sabine. "Das Scheitern eines Ehrgeizigen". *Chemnitzer Zeitung*, 8-11-2002.
- Weidemann, Volker. "Die große Verfinsterung des Lebens und der Bücher". *Frankfurter Allgemeine: Belletristik*: 4-12-2001.
- Widmann, Arno. "Vom Nachttisch geräumt". *Perlentaucher.de*, 3-9-2003.
- Wilke, Klaus. "Hühneraugen als Liebestöter". *Lausitzer rundschau*, 30/31-8-2003.
- Wilke, Klaus. "Wie Kafka und Sisyphos". *Lausitzer Rundschau*, 22-6-2002.
- Windisch, Bernhard. "Die Reisenfrau von Paris". *Nürnberger Nachrichten*, 7/8-2-2004.
- Windisch, Bernhard. "Schuldig in einer gnadenlosen Welt". *Nürnberger Nachrichten*, 6-9-2001.
- Windisch, Bernhard. "Träume und Ängste". *Nürnberger Nachrichten*, 21-11-2002.

Wölfli, Simone. "Die Dunkelkammer des Damokles". *Zeitung Meieugewerkschaft Schweiz*, 2-11-2001.

Yrlied, R.. "Nobelpris till Holland?" *Kvällposten*, 16-10-1968.

Zabel, Katrin. "Alte Männer und ein junges Mädchen". *Textem.de*, 27-2-2004.

Zachrisson, Göran. "Prosa i protest". *Kvällposten*, 10-7-1969.

Zenoni, Br. Gerold. [... "literarischer Fixpunkt und Metapher"]. *Zonder bron, zonder datum*.

Zenoni, Br. Gerold. [Over: *Nie mehr schlafen*]. *Benediktische Monatsschrift*, 2003.

Zimmermann, Peter. "Willem Frederik Hermans: Die Dunkelkammer des Damokles". *Ex Libris*, 30-9-2001.

Österling, Anders. "Det är kusligt i Holland". *Sydsvenska Dagbladet*, 20-3-1969.

Österling, Anders. "Holländaren i Finnmarken". *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 2-9-1968.

Østvik, Per Ørjan. "Aldri sove mer". *Nordlys*, 25-9-1992.